

Britanya Mandası Altında Kudüs'te Kamusallık:
Mir'ātu'ş-şark Gazetesi Örneği (1919-1925)*

Public Sphere in Jerusalem Under British Mandate:
The Case of *Mir'ātu'ş-şark* Newspaper (1919-1925)

Hasan Hüseyin Güneş**

Öz

Mandater Filistin Dönemi (1919-1948), hem toplumsal hem de siyasal açıdan dönüşüm süreçlerinin yoğun yaşandığı bir tarihsel kesiti temsil eder. Bu çalışma, yazılı basının bu dönüşümlerdeki kritik rolünü, *Mir'ātu'ş-şark* gazetesi özelinde incelemektedir. Habermas'ın “edebî kamusal alan” kavramını teorik bir temel olarak alan araştırma, 1919-1925 yılları arasında Filistin toplumunda yazınsal kamusallığın nasıl şekillendiğini, siyasal bilincin inşası ve mekânsal aidiyetlerin oluşumu açısından ele almaktadır. Makale, yazılı basının Mandater Filistin'de kamusal alanın şekillenmesindeki özgül etkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Özellikle *Mir'ātu'ş-*

* Bu çalışma, TÜBİTAK (1001-Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projelerini Destekleme Programı) tarafından desteklenmekte olan 220K016 no.lu ve “Kudüs'te İmparatorluk Politikaları: Kamusal Mekân ve Toplumsal Kimlik (1871-1948)” başlıklı projenin çıktılarından. Sağlanan destek için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz/This study is one of the outcomes of project numbered 220K016, titled “Imperial Policies in Jerusalem: Public Space and Social Identity (1871-1948)”, supported by TÜBİTAK (1001-Scientific and Technological Research Projects Support Program). We thank TÜBİTAK for their support.

** Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof. Dr., Bartın University, Faculty of Letters, Department of History, Bartın/TÜRKİYE,
<https://ror.org/03te4vd35> hqunes@bartinedu.tr <https://orcid.org/0000-0002-1797-3605>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Şark gazetesinin siyasal, toplumsal ve kültürel tartışmalara nasıl aracılık ettiğini, farklı toplumsal gruplar arasında bir diyalog zemini oluşturma kapasitesini ve modern Filistin kimliğinin inşasındaki yerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Araştırma, gazete arşivlerine dayalı bir içerik analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca dönemin siyasal ve toplumsal bağlamını derinlemesine anlamak için Mandater Filistin tarihi üzerine yapılmış akademik çalışmalar ve ikincil kaynaklardan destek alınmıştır.

Çalışma, *Mir'âtü's-Şark* gazetesinin yalnızca bir haber kaynağı değil, aynı zamanda Mandater Filistin'de kamusal tartışmaların şekillendiği önemli bir yazınsal alan olduğunu göstermektedir. Gazete, toplumu yerel ve küresel olaylara ilişkin bilgilendirmenin ötesine geçerek, siyasal farkındalığı artıran, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve mekânsal aidiyet duygusunu pekiştiren bir platform hâline gelmiştir. Bu bağlamda *Mir'âtü's-Şark* gazetesi, modern Filistin'in siyasal ve kültürel kimliğinin inşasında hayati bir rol oynamıştır.

Bu bağlamda gelecekte yapılacak araştırmalarda, *Mir'âtü's-Şark* gibi yayınlarla birlikte dönemin diğer basın organlarının da incelenmesi, yazınsal kamusal alanın farklı dinamiklerini daha geniş bir perspektifle ele alma imkânı sunabilir. Ayrıca, Mandater Filistin basınının toplumsal ve siyasal hadiseler çerçevesindeki dönüşümlerinin karşılaştırmalı bir analizi, mekânsal ve yazınsal kamusal alan arasındaki süreklilikleri ve kopuşları anlamaya yönelik yeni yollar açabilir.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kudüs, İngiltere Manda Rejimi, Basın, Yazınsal Kamusal alan, *Mir'âtü's-Şark*.

Abstract

The Mandate Palestine Period (1919-1948) represents a historical juncture marked by intense social and political transformations. This study examines the critical role of the press in these transformations, focusing specifically on the *Mir'ât al-Sharq* newspaper. Using Habermas's concept of the "literary public sphere" as its theoretical framework, the research explores how literary publicity in Palestinian society took shape between 1919 and 1925, particularly in relation to the construction of political consciousness and spatial identities.

The article aims to analyze the specific impact of the press on the formation of the public sphere in Mandate Palestine. It seeks to elucidate how *Mir'ât al-Sharq* mediated political, social, and cultural debates, fostered dialogue among diverse social groups, and contributed to the construction of a modern Palestinian identity. The research employs a content analysis methodology based on archival materials from the newspaper. Furthermore, it draws on secondary sources and academic studies on the

history of Mandate Palestine to provide a deeper understanding of the sociopolitical context of the period.

The study demonstrates that *Mir'âtü's-Şark* was not merely a source of news but a significant literary platform where public discussions in Mandate Palestine took shape. Beyond informing the public about local and global events, the newspaper played a pivotal role in raising political awareness, strengthening social solidarity, and reinforcing a sense of spatial belonging. In this context, *Mir'ât al-Sharq* was instrumental in shaping the political and cultural identity of modern Palestine.

Future research could benefit from examining other periodicals alongside *Mir'ât al-Sharq*, offering a broader perspective on the dynamics of literary publicity during this period. Additionally, a comparative analysis of the transformations in Mandate Palestine's press within the framework of social and political events could open new avenues for understanding continuities and ruptures between spatial and literary public spheres.

Keywords: Palestine, Jerusalem, British Mandate, Press, Literary Public Sphere, *Mir'ât al-Sharq*.

Giriş

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, siyasi ve toplumsal alanlarda yeni bir canlanma sürecine girdi. Bu dönemde basın özgürlüğünde yaşanan gelişmeler, Osmanlı coğrafyasının dört bir yanında çok sayıda gazete ve derginin doğmasına olanak tanıdı. Filistin bağlamında Osmanlı Devleti'nin yıkılışından evvel basın faaliyetlerinde başlayan benzer canlanma, İngiliz mandater rejimin hüküm sürdüğü zamanda da devam etti ve gazeteler yayın yapmayı sürdürdü. Bu gazetelerden biri Kudüs'te Arapça yayımlanan *Mir'âtü's-Şark* idi. *Mir'âtü's-Şark*, hem bölgenin çok katmanlı yapısını yansıtan hem de Filistin topraklarında kimlik ve aidiyet tartışmalarına zemin hazırlayan bir basın organı olarak dikkat çeker. Bu gazete, Filistin Manda Yönetimi döneminde Kudüs'te yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplulukların gündemini aktararak çok kültürlü ve çok dinli bir yapının sesi olma iddiasındaydı. *Mir'âtü's-Şark*, yalnızca günlük olayları ve bölgesel haberleri yansıtmakla kalmayıp, Kudüs'ün dinî ve etnik zenginliğini, kentte yaşayan toplulukların birbirleriyle ilişkilerini ve kimlik mücadelesini de sayfalarına taşıdı. Gazete bu özellikleriyle bölgedeki halkların kendilerini ifade edebileceği bir platform yaratmıştır.

Mir'âtü's-Şark, ayrıca Arap toplumları arasındaki kültürel bilinçlenme sürecini etkileyen kamusal bir araçtı. Gazetede yer alan makale ve haberler bölgenin etnik ve dinî gruplarının kendine has kimliklerini koruma ve ifade etme mücadelelerini gözler önüne sermektedir. Bu açıdan *Mir'âtü's-Şark*'ın incelenmesi, bir basın organının tarihini araştırmanın ötesinde aynı zamanda dönemin sosyal yapısını, Filistin'deki halklar arası ilişkileri ve Britanya idaresinin bölgedeki çok kültürlü yapıyı yönetme stratejilerini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada, *Mir'âtü's-Şark* gazetesi örneğinden hareketle Britanya'nın bölgeye hâkim olduğu dönemde Filistin basınının yapısı, Kudüs'teki toplumsal ve siyasal gelişmelerle ilişkisi ve halkların kimliklerini ifade etme biçimleri kamusal mekânlar üzerinden incelenecektir. Özellikle İngiliz mandater rejimi döneminde Filistin'de yayımlanan günlük/haftalık gazeteler, mizah dergileri, eğitsel-kültürel ve sosyal içerikli yayınların geniş bir yelpaze oluşturduğu göz önüne alındığında gazetenin dili, üslubu, okuyucu kitlesi ve bölgesel gelişmelere yaklaşımı gibi unsurlar, Kudüs'teki sosyo-politik yaşamı anlamada önemli ipuçları içermektedir. Bu bağlamda yapılan bu araştırmanın hâlen canlılığını koruyan Filistin meselesinin tarihsel kökenlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Makalede -işaret edilen hususların bilimsel bir açıklık kazanması adına- Filistin Mandater Yönetimi'ni *Mir'âtü's-Şark* gazetesi birincil kaynak olarak ele alarak analiz etmek amaçlanmıştır. Araştırma, Osmanlı Devleti yönetiminden İngiliz mandasına geçişte Filistin toplumundaki siyasi, toplumsal ve ekonomik dönüşümleri anlamayı hedeflediğinden Filistin Mandater Yönetimi'nin ilk yılları, 1919-1925 kesitine odaklanmıştır. Çeşitli birincil kaynakların yanında, gazetenin yayınları Mandater Dönem'in politikalarının yerel toplumlardaki yansımalarını analiz etmek için başlıca veri kaynağı olarak kullanılacaktır. *Mir'âtü's-Şark* gazetesi, dönemin politik, toplumsal ve kültürel dönüşümlerini kapsamlı bir şekilde yansıtan bir kaynak olduğundan araştırmanın ana eksenini oluşturacaktır. Gazetenin sunduğu içerik, Mandater Yönetim'in Filistin üzerindeki etkilerini farklı yönleriyle irdelemeye olanak tanımaktadır.

Mir'âtü's-Şark gazetesinin seçilmesinde, gazetenin Filistin'in etnik, dinî ve toplumsal çeşitliliğini yansıtmasının yanı sıra, İngiliz yönetiminin bu yapılar üzerindeki etkilerini ele alan haberler, makaleler ve tartışmalar içermesidir. Gazete, Mandater Dönem'de uygulanan politikaların hem Müslüman hem de Hristiyan Filistinliler üzerindeki yansımalarını ve onların bu süreçteki toplumsal tepkilerini belgelemektedir. Bu bağlamda, Mandater Yönetim'in yerel grupların yaşam biçimlerini ve

siyasi algılarını nasıl etkilediği Kudüs'ün önemli kamusal alanları merceğe alınıp incelenerek, Filistin toplumu içinde ortaya çıkan hayal kırıklıkları ve dönüşen aidiyet duyguları değerlendirilecektir. Çalışma ayrıca, Mandater Yönetim'e dair farklı bakış açılarını açığa çıkarmayı amaçlamaktadır. *Mir'âtü's-Şark*, bu analizde yerel dinamikleri anlamada benzersiz bir rehber niteliğindedir ve Mandater Dönem'in toplumsal etkilerini çok katmanlı bir şekilde ele alma imkânı sunmaktadır.

Bahsi geçen imkânın sorgulanması ve onunla hesaplaşılması önemlidir. Zira Mandater Filistin hakkındaki geniş literatür belirli varsayımları önceleyen çeşitli tarih yazımı incelemelerine yol açmıştır. İşaret edilen zaman kesitini inceleyen tarih çalışmalarının daha çok İngiliz ve İsrail resmî arşivlerine güvenmesi ve Mandater Dönem'deki gelişmelerin arkasındaki itici güç olarak Siyonizm'e yoğunlaşması söz konusu araştırmaların genel temayülüdür. Bu çalışmalarda İngiliz yetkililer, Arap-Yahudi ortaklığını besleyebilecek idari bir aygıt geliştirme çabalarıyla resmedilmiştir¹. Oysa dönemin Filistin basını bu literatüre eleştirel bakma imkânını sunmaktadır. Nitekim *Mir'âtü's-Şark* gazetesinin içerikleri, Filistinlilerin ulusal bilinç durumunu ve Mandater Yönetim karşısındaki tepkilerini anlamak için kritik bir veri seti sunmaktadır. Bu bağlamda, Mandater Yönetim'in hem yerel düzeydeki toplumsal ilişkiler üzerindeki etkilerini hem de Filistin halkının kendi kimliklerini ve ulusal amaçlarını şekillendirme süreçlerini detaylı bir şekilde inceleme fırsatı doğmaktadır. *Mir'âtü's-Şark*, Siyonizm'e karşı eleştirilerde bulunmakla birlikte manda rejimine karşı daha ılımlı bir politika izleyen Neşâşibilelere yakın durması ve bu nedenle Hüseynilere muhalif cephenin sözcüsü konumunda olması da bu araştırma için seçilmesinin diğer bir nedenidir.

Makalenin amacı şu şekilde ifade edilebilir: *Mir'âtü's-Şark*'ın içeriklerini analiz ederken, Filistin'in ulusal bilincinin oluşum sürecini ve toplumlararası dinamiklerin bu süreçteki rolünü derinlemesine incelemek, kamusal alan ve yazınsal kamusalılık kavramları bağlamında toplumsal değişimlere dair mekân ve yazı kesişimi üzerinden özgün bir perspektif sunmaktır. Bu çerçevede, gazete sayılarındaki metinler, yalnızca birer politik mesaj iletmekle kalmayıp, aynı zamanda Filistinli Arapların özgürlük ve bağımsızlık mücadelesine dair toplumsal bilinçlerinin ne şekilde şekillendiğini, değişen siyasi ve kültürel koşullar karşısında ulusal kimliklerinin nasıl inşa edildiğini gözler önüne sermektedir. Üzerinde durulacak sorunsal ise *Mir'âtü's-Şark*'ın Filistin'de kamusal alan inşa etme sürecine

1 Martin Bunton, "Mandate Daze: Stories of British Rule in Palestine, 1917-48", *International Journal of Middle East Studies*, Special Issue: Commemorating the 1973 War, Vol. 35/No. 3, 2003, s. 485-486.

1919-1925 yılları arasında nasıl katkı sunduğunu anlamaya çalışmaktır. Belirtilen dönemin seçilmesinin birkaç önemli nedeni bulunmaktadır. İlk olarak bu dönem, Filistin'deki siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşümlerin hızlandığı bir zaman dilimidir. 1919 yılı, Birinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği ve Filistin'in Britanya Mandası altına resmen girdiği yıl olup bölgedeki ilk İngiliz yönetimi deneyiminin şekillendiği bir dönemi ifade eder. Bu yıllarda, Mandater Yönetim'in Filistin'e getirdiği politik değişiklikler, yeni yasaların uygulanması ve toplumsal yapıyı dönüştüren reformlar çok büyük bir süratle gündeme gelmiş, Filistin'deki Siyonist yapılanma hız kazanmıştır. Bu süreç, gazetenin içeriklerinde yoğun bir şekilde yer bulmuş ve yerel halkın bu değişimlere verdiği tepkiler, ulusal bilinç gelişimindeki adımlar, sosyal ve kültürel dinamikler hakkında önemli bilgiler sunmuştur. 1925 yılı ise Mandater Yönetimi'nin yerleşik hâle gelmeye başladığı, siyasi kurumların ve yönetsel yapılarının şekillendiği bir döneme denk gelir. Bu yıla dek devam etmiş olan yayın sürecinde gazete yalnızca yerel meseleleri değil, aynı zamanda Siyonizm, Arap milliyetçiliği ve ulusal hareketler gibi daha geniş bölgesel ve uluslararası meseleleri de ele almış, bu konulara dair tartışmaları sunarak Filistin halkının ulusal bilincinin gelişimine katkı sunmaya çalışmıştır.

Tüm bu muhtevasıyla *Mir'âtü's-Şark* gazetesinin 1919-1925 arasındaki sayıları yenilikçi siyasi fıkırlara, toplumsal değişimlere, yerel direniş hareketlerinin ve Mandater Yönetimi'nin uygulamaya koyduğu yeni paradigmalara dair kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Gazetenin bu yıllar arasındaki sayılarının seçilmesinin bir diğer nedeni Filistinli Arapların, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Britanya yönetimine geçiş sürecini, ulusal kimliklerini yeniden tanımlama çabalarını ve Siyonizm'e karşı geliştirdikleri karşıt politikaları yoğun bir şekilde tartıştıkları yıllar olmasıdır. Gazete, Arap milliyetçiliği ve Filistin'in geleceği üzerine yapılan tartışmalara dair önemli yansımaları, halkın bilinç düzeyindeki değişimleri ve dönemin en önemli siyasi aktörlerinin söylemlerini belgeler niteliktedir. Zikredilen tartışma mevzularının bir kısmının Kudüs'ün önemli kamusal mekânlarını kapsadığı ve bu mekânların özellikle altı çizilen geçiş dönemi içerisindeki yapısal dönüşümü düşünüldüğünde 1919-1925 kesitinin neden seçildiği daha iyi anlaşılmış olacaktır. Bu nedenle gazetenin 1919-1925 yılları arasındaki sayıları Filistin'deki toplumsal ve siyasi atmosferi birçok sebep ve sonuçlarıyla yansıtan dönemi kapsadığından bu makale için tercih edilmiştir. Bu bağlamda meseleyi anlama adına, basına yansıyan mandater rejim ve Siyonizm eleştirisi, Yahudi göçü, Arap milliyetçiliği yanında Filistin ulusalcılığının oluşumu, Harem-i Şerif, Yafa Kapısı (Bâbu'l-Halil), Hristiyan cemaatlere ilişkin haberler mercek altına alınmıştır.

Çalışmanın metodolojisi, *Mir'âtü's-Şark* gazetesinde yer alan çok yönlü tartışmalar üzerinden dönemin tarihsel bağlamını analiz etmeyi ve Mandater Yönetim'in Filistin toplumunun sosyal, kültürel ve siyasi dinamikleri üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir yaklaşımla ele almayı hedeflemektedir. Bu gazetede yer alan metinler, Filistin toplumunun İngiliz mandası altındaki dönüşüm süreçlerine ve toplumsal yapıyı şekillendiren yenilikçi yasal, ekonomik ve kültürel müdahalelere karşı verdiği yanıtları yansıtmaktadır. Dolayısıyla *Mir'âtü's-Şark* sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda Filistin'deki ulusal bilincin gelişimi ve kamusal söylemlerin şekillenışı hakkında derinlemesine bir bakış açısı sunan bir metin olarak işlev görmektedir². Bu makalede, yukarıda ifade edildiği üzere, *Mir'âtü's-Şark* gazetesinin 1919-1925 yılları arasındaki yayınları kamusal alan ve yazınsal kamusal kavramları ışığında içerik ve söylem analizi yönetimiyle ele alınacak; bu analiz gazetenin dilini, kullanılan temaları ve retorikçi inceleyerek, toplumsal tepkileri ve süreçleri, seküler/dini kamusal alanların yapılarını çözümlemeyi mümkün kılmayı hedefleyecektir.

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesi, Habermas'ın kamusal alan (Public Sphere) teorisi ve yazınsal kamusal kavramları üzerinden şekillendirilecektir. Kamusal alan, bireylerin kamusal meseleler hakkında özgürce tartışabileceği, toplumsal eleştirinin ve politik bilincin oluştuğu bir alan olarak tanımlanır. Bu bağlamda, *Mir'âtü's-Şark* Filistinliler için böyle bir kamusal alan yaratmış, Mandater Yönetimi'nin uygulamalarına karşı toplumsal karşılıklar ve siyasi argümanlar üretmelerine olanak tanımıştır. Gazetenin yayımlandığı dönemde Arap milliyetçiliği, Siyonizm'e karşı direniş ve Filistin'in ulusal kimliği gibi meseleler, gazetede yoğun bir

2 *Mir'âtü's-Şark* gazetesi İsrail ulusal kütüphanesi tarafından taranıp erişime açılmıştır. Makalenin giriş dipnotlarında tanıttığım TÜBİTAK 1001 Projesi kapsamında 2019 yılında başladığım Filistin gazeteleri taramaları için yaptığım araştırmalarda jrayed.org adresi üzerinden gazete okumalarımı yapmaya başlamıştım. Bu web portalı çok büyük bir gazete koleksiyonu içermektedir. Portalda gazeteler hakkında bilgilendirici hususlara yer verilmekteyse de bu bilgilerin tashih edilmesi gerekiyor. Bunun en iyi yolu odağa alınan gazetenin uzun soluklu bir taraması olacaktır. Bu sayede gazetenin yayımlanma periyodu, siyasi temayülleri çok daha sağlıklı tespit edilebilecektir. Örneğin *Mir'âtü's-Şark* koleksiyonu 17 Eylül 1919 yılında başlayıp 31 Ağustos 1938 sonlanan muazzam bir koleksiyondan müteşekkildir. Bazı sayılar eksik olmakla birlikte gazetenin birçok sayısı portala yüklenmiş durumdadır ve PDF formatında indirilebilmektedir. Söz konusu portalda görüleceği üzere, *Mir'âtü's-Şark* bazen haftada iki bazen dört defa yayımlanmıştır ve birçok sayısı 4/6 sayıdan oluşmaktadır. Hemen hemen her sayının son iki sayfası reklamlara tahsis edilmiştir. Gazetede yer alan makalelerin yazarlarının çoğunlukla adı verilmemiştir. Kudüs'te basılmakla birlikte sadece Kudüs'ün değil Filistin havadisı, Orta Doğu ve dünya haberlerine yer verilmekte, dış basından aktarmalar yapılmaktadır. Bunların yanında Filistinlilerden gelen telgraflara ve mektuplara da sık sık yer verildiği görülmektedir.

şekilde tartışılmaktadır. Söz konusu meselelerin işlenişi toplumsal bilincin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığından bu çerçevede sunduğu tartışmalar, kamusal alan teorisinin temel bileşenleriyle paralellik göstermektedir. Zira *Mir'âtü's-Şark* toplumun değişik kesimlerinin, özellikle de Filistinli Arapların, siyasi düşüncelerini kamusal olarak ifade etmeleri için bir platform işlevi görmüş, bu anlamda kamusal söylem üretiminin merkezine yerleşerek, halkın kolektif hafızasının ve politik bilincinin oluşmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte, gazetenin içerikleri sadece birer bilgi aktarıcı değil, aynı zamanda toplumsal bir yapıyı inşa etme ve toplumlararası ilişkileri yeniden tanımlama işlevi görmüştür. Bu doğrultuda, yazınsal kamusal kavramı, gazetenin metinleriyle halk arasındaki etkileşimi anlamada kritik bir önem taşımaktadır. Yazınsal kamusal kavramı, sadece yazılı dilin değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapıları dönüştüren yazılı metinlerin yarattığı etkiyi ifade eder. *Mir'âtü's-Şark* yazılı kültürün bir aracı olarak Filistin toplumunun yerel kimliklerini, değerlerini ve ulusal hedeflerini yeniden tanımlamada önemli bir işlev üstlenmiş, Filistinli bireylerin kendilerini ifade etme biçimlerini, diğer cemaatlerle olan ilişkilerini ve ulusal kimliklerini nasıl inşa ettiklerini gösteren yazılı bir kamusal alan yaratmıştır. O hâlde Filistinli kimliği üzerinde bu denli etkili olmuş Filistin basınına biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

Arap Basınından Filistin Basınına Yazınsal Kamusal ve *Mir'âtü's-Şark* Gazetesi

Kamusal alan, bireylerin bir araya gelerek fikirlerini tartıştığı, ortak sorunları görüşüp karara vardığı sosyal bir mekân olarak tanımlanabilir. Bu kavram, siyaset felsefesi ve toplumsal teorisinin önemli bir parçası olarak, Hannah Arendt, Michel Foucault ve Jürgen Habermas gibi önemli düşünürlerin çalışmalarında farklı boyutlarla ele alınmıştır. Örneğin Habermas, kamusal alanı modern toplumun demokratik temelini oluşturan bir “iletişimsel akıl” alanı olarak tanımlar. Ona göre, kamusal alan, bireylerin serbest ve eşit bir şekilde katıldığı, rasyonel tartışmalarla ortak aklın şekillendiği bir mekanizmadır. Habermas, bu alanın modernite öncesinde kahvehaneler, salonlar ve çay evleri gibi yerlerde geliştiğini belirtir; ancak modern kapitalist sistemin, medyanın ticarileşmesi ve devletin baskıcı yapısıyla bu alanın yozlaştığını savunur. Ona göre, burjuva kamusal alanının temel taşlarından biri, XVIII. yüzyılın Avrupası’nda ortaya çıkan gazeteler ve dergilerdir. Bu yayınlar, bireylerin rasyonel tartışmalar yoluyla kamuoyunu oluşturduğu araçlardır. Yazınsal kamusal alanın demokratik bir iletişim alanı sunduğunu ifade eden Habermas, post modern dönemde ise medya tekelleşmesi ve ticarileşmenin

bu alanı yozlaştırdığını savunur. Habermas'ın modelinde kamusal alanın ideal hâli, bireylerin "konuşma eylemleri" ile özgürce fikir beyan edebildiği bir ortamı temsil eder. Bu alan, demokrasinin temel taşı olan bir müzakereci bir mekanizma sunar; ancak Habermas, bu ideali pratikte elde etmenin zorluğunu da kabul eder³. Habermas'a göre, yazınsal kamusallığın demokratik işlevi, eleştirel aklın ifade bulduğu bir platform sunmasıdır. Ancak reklamcılık ve piyasa baskıları, bu platformun işlevselliğini tehlikeye atmıştır. Günümüzde, dijital medyanın yükselişi, Habermas'ın eleştirilerini yeniden gündeme getirmiştir⁴.

Habermas'ın yanı sıra Hannah Arendt de kamusal alana dair önemli hususlara değinmiştir. Ona göre kamusal alan bireylerin eylem yoluyla kendilerini ifade ettikleri bir sahnedir. Arendt'e göre, bu alan sınırlı bir toplumsal katmanla mahdud olmayıp herkesi kapsayan ve insanın politik hayvan doğasını ortaya koyan bir alandır⁵. Arendt, Antik Yunan polisine özlem duyan bir bakışa sahiptir; ona göre kamusal alan, bireylerin şahsi çıkarlarının üzerine çıkarak toplumsal çıkarlar için bir araya geldiği bir alan olmalıdır. Arendt'in modeli, kamusal alanın eylem ve konuşma üzerinden oluşan çok boyutlu bir yapıya sahip olduğunu vurgular. Bu alanın yok olması, moderniteyle birlikte artan bireysellik ve kütle tüketimi nedeniyle insanın politik özgürlüğünü yitirmesine yol açmıştır. Hannah Arendt, kamusal alanı bireylerin görünürlük kazandığı bir sahne olarak tanımladığından gazete ve dergi gibi yazınsal kamusalıklar, bireylerin politik eylemlerini ve görüşlerini kamuoyuna taşıyan görünürlüğü sağlamanın araçlarından biri olarak görülebilir. Arendt yazınsal kamusallığın, bireylerin politik özgürlüğünü ifade etme ve ortak bir dünya yaratma kapasitesine sahip olduğunu vurgular. Bununla birlikte, modern medyanın tek tipleştirici etkisi bu özgürlüğü tehdit eder. Literatürde, Arendt'in bu bakış açısı, özellikle medya eleştirisi ve çoğulculuk tartışmalarında sıklıkla referans alınır⁶.

3 Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, MIT Press, Cambridge 1989. Jürgen Habermas'ın "kamusal alan" teorisi, modern toplumların iletişim yapısını anlamada önemli bir teorik çerçeve sunar. Habermas'ın XVIII. yüzyıl Avrupası'ndaki "edebi kamusal alan" (Almanca: literarische Öffentlichkeit) kavramı, -bu makalede yazınsal kamusalılık olarak karşılandı- bireylerin kültürel üretim ve eleştirisi yoluyla kamusal tartışmalara katılımını açıklamak için geliştirilmiştir.

4 Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, 25/26, 1990, s. 56-80.

5 Hanna Arendt, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

6 Seyla Benhabib, *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Routledge, New York 1992.

Michel Foucault ise kamusal alanı iktidarın mekânsal yansıması olarak değerlendirir. Ona göre, her kamusal alan, belli bir iktidar inşa etme aracı olarak kullanılır ve bireylerin hareketlerini, söylemlerini kontrol eden bir disiplin mekanizması hâline gelir. Foucault'nun perspektifinden bakıldığında, kamusal alanın nötr bir alan olması imkansızdır; çünkü bu alan iktidar ve bilgi arasındaki çatışmanın sahnesidir. Foucault, modern toplumda kamusal alanın panoptikon metaforuyla özdeşleştirildiğini savunur. Bu metafor, bireylerin sürekli izlendikleri ve bu yolla disiplini içselleştirdikleri bir düzeni temsil eder. Kamusal alan bu anlamda bireylerin kendilerini ifade ettikleri bir yerden çok, kontrol ve manipülasyon aracı olarak hizmet eder⁷. Bu bağlamda Foucault açısından yazınsal kamusalılıklar iktidarın söylemsel mekanizmalarının bir parçası olarak ele alınır. Foucault'ya göre gazeteler ve diğer metinsel araçlar, bireylerin bilgiye erişimini sağlarken aynı zamanda onları disiplin altına alır. Zira metinler ve onların etrafında şekillenen yazınsal kamusalılıklar, yalnızca eleştiri ve ifade özgürlüğünün değil, aynı zamanda iktidarın yeniden üretiminin de aracıdır. Foucault'nun panoptikon metaforu, yazınsal kamusalılıkları anlamak için güçlü bir analogi sunar. Zira gazetelerin ve medyanın bireyleri görünür kılmaları, onların kendi davranışlarını düzenlemelerine yol açar. Bu bağlamda, yazınsal kamusalılıklar bir özgürleşme alanı olduğu kadar, disiplin mekanizmalarının da bir parçasıdır⁸.

Habermas, Arendt ve Foucault'nun kamusal alan yaklaşımları, bu kavramın çok boyutluluğunu ve tarihsel koşullara bağlı olarak farklı şekillerde anlaşılabilirliğini gösterir. Habermas'ın idealist yaklaşımı, kamusal alanın demokratik potansiyelini vurgularken, Arendt bu alanın bireylerin politik varlıklarını ifade edebilecekleri bir sahne olduğunu ileri sürer. Foucault ise bu alanın iktidar mekanizmalarının bir uzantısı olarak eleştirir. Söz konusu farklı yaklaşımlar, kamusal alanın teorik ve pratik anlamda zengin bir inceleme alanı sunduğunu gözler önüne serer. Bu doğrultuda Filistin basınının ve genel olarak Arap basınının gelişmesi, modern çağın başlangıcından bu yana modern yazılı kültürün büyümesinin bir parçasıdır. Bu süreç, Arap mirasından kitapların yayınlanmasının yanı sıra, Avrupa dilinden bazı yapıtların tercümesi ile kendini göstermiştir. Başlangıçta yayımlanan gazeteler, hükûmetin düzgün yönetimine ilişkin emir ve düzenlemeleri duyurmak, bir nevi halkla ilişkileri düzenlemek ve yöneticilerin istedikleri algıyı oluşturmak amacına hizmet etmiştir⁹.

7 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Pantheon Books, New York 1977.

8 Mitchell Dean, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications, New York-London 2010.

9 Mustafa Kabha, *The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion 1929-39: Writing up a Storm*,

Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, Filistin'deki ilk gazeteler de doğrudan doğruya devlet tarafından yayınlanmış resmî gazetelerdir. *el-Kudsu's-Şerif* ve *el-Gazel* adını taşıyan bu gazetelerin ilk sayısı 1876 yılında yayımlanmıştır. Basım imtiyazı Osmanlı Kudüs mutasarrıflığına ait söz konusu iki gazete, düzensiz yayınlanmış ve birkaç yıl boyunca yayınları durmuştur. Hem Arapça hem Türkçe yayımlanan *el-Kudsu's-Şerif* gazetesinin 1903 yılından itibaren Arapça bölümünün baş editörü, Kudüs'ün önde gelen eşraf ailelerinden ve Hüseyinler tarafından desteklenen Şeyh Ali er-Rimavî olmuştur. Abdüsselam Kemal ise Türkçe bölümün editörlüğünü yürütmüştür¹⁰. Kudüs'te ayda bir yayımlanan ve el-Me'mûniyye matbaasında basılan *el-Kudsu's-Şerif*, diğer bölgelerdeki vilayet gazeteleri gibi, idari ve siyasi gelişmeler hakkında halka bilgi vermiştir¹¹. II. Meşrutiyet ile sansür baskısının azalması, Filistin'deki Arap basınında önemli bir canlanma yaratmıştır. Nitekim 1908 yılının aralık ayına gelindiğinde Arap coğrafyasında çıkarılan gazete ve dergilerin sayısı on beşe yükselmiş, Birinci Dünya Savaşı arifesinde ise bu sayı kırka ulaşmıştır¹². 1908'deki Jön Türk Devrimi'nden sonra anayasa reformları yapıldığında dolaşıma giren gazetelerden biri olan *Filistin* 1911'de kurulmuş ve merkezi otorite tarafından kapatılmış, daha sonra yeniden açılmıştır. Osmanlı döneminde Filistin'de medya gelişiminin ilk aşaması, Filistin gazeteciliğinin ulusal kurtuluş mücadelesiyle ilişkilendirilmesine önemli katkılarda bulunmuşsa da Foucault'nun kamusal alan yaklaşımını çağrıştıran bir yanı olduğu hissedilir¹³.

Ancak Arap toplumunun kendi içindeki ve manda yönetimi ile Siyonizmle olan ilişkilerindeki belirgin siyasi gerilimler arttıkça, Filistinliler gazeteler aracılığıyla daha güçlü kamusal alanlar oluşturmaya başlamıştır. Nitekim Filistin kamuoyunu gelişmelerden haberdar eden Arap basınıydı. Muhalif görüşler, destek bildirileri ve propagandalar bu gazeteler aracılığıyla yayıldı. *Mir'âtü's-Şark* gibi Filistin basın

Valentine Mitchell, Londra 2007, s. 1-22.

10 Mustafa Kabha, *age.*, s. XIII-XIV.

11 Jurji Habib Hanania, "History of the Earliest Press in Palestine, 1908-1914", *The Jerusalem Quarterly*, 32, 2018, s. 51-52.

12 Y. Hürî, *es-Sehâfetu'l-Arabiyye fî Filistîn 1876-1948*, Müessesetu'd-Dirâseti'l-Filistiniyye, Beyrut 1986. s. 3-27; Maraşlı, A. vd. *el-Mevsû'atu'l-Filistîniyye*, III, Dımaşk 1984. s. 94; M. Süleyman, *Târîhu's-Sahâfeti'l-Filistîniyye 1876-1976*, I, Müessesetu Beyân li's-Sahafe ve'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1987, s. 51; F. D. Tırâzî, *Târîhu's-Sahâfeti'l-Arabiyye*, Müessesetu Hindavi, Londra 2023, s. 37-45.

13 Emanuel Beška, "Yusuf al-'İsa: A Founder of Modern Journalism in Palestine", *The Jerusalem Quarterly*, 74, 2018, s. 7-8.

organlarının bu doğrultudaki en önemli rolü, özellikle en kötü etkilenen kesimler olmak üzere Arap topluluğunun ağır siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarını yansıtmaktı. Manda yönetimin Arap ve Yahudilere eşitsiz muamelesine yönelik Arap toplumunun his ettiği adaletsizlik duygusu net bir şekilde dile getirildi. Basının sağladığı temel hizmet, İngiltere tarafından desteklenen Siyonist saldırganlık olarak görülen şeye karşı ulusal birliği canlı tutmaktı. Son derece kışkırtıcı mesajlara rağmen, Seikaly'nin Hayfa kamusalığında ortaya koyduğu örnekte olduğu gibi, kurumsallaşmış liderlik tepkisinde yavaştı¹⁴. Arendt'in tanımladığı kolektif eylemi hayata geçirmek için gereken liderlik ve örgütlenme konusunda Hayfa'nın Müslüman ve Hristiyan liderleri, muhtelif sorunlarda bir araya gelip toplantılar düzenlemelerine rağmen fiili bir tepki konusunda zayıf kalmıştı. Arap dünyasının Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlık sürecine ve Filistin'deki İngiliz Mandası dönemindeki gelişmelere ışık tutan dönemin en önemli yayınlarından biri olan *Mir'âtü's-Şark* gazetesi,¹⁵ Arendt'in perspektifiyle ifade edecek olursak, manda yönetiminin eşitsiz politikalarını ve Siyonist hareketin saldırganlığına ilişkin halkın hissettiği adaletsizlik duygusunu güçlü bir şekilde dile getirirken, liderlik mekanizmasının bu duyguları somut bir politik eyleme dönüştürmekte yetersiz kaldığını gözler önüne serebilmekteydi. Hem yerel hem de uluslararası meselelerde aktif bir tavır sergileyen gazete, manda döneminin toplumsal ve siyasi yapısına dair eleştiriler getirmiş, yazınsal bir kamusalılık oluşturarak Filistinli entelektüeller ve halk arasında sıkı bir bağ kurmuş, manda yönetiminin politikalarına karşı çıkan seslerin birleştiği bir platform oluşturmuştur. Bunlara ilaveten Arap milliyetçiliğinin yayılmasında önemli bir rol oynamış, özellikle manda yönetiminin Yahudi göçlerini destekleyen politikalarını sert bir dille eleştirmiştir. Bu bağlamda *Mir'âtü's-Şark*, manda yönetimine karşı ilk yıllarda daha yumuşak bir dil kullanmış olsa da kamuoyunda oluşan muhalefeti ve Arap topluluğunun birliğini güçlendiren bir rol üstlenmiştir¹⁶. Bu nevi önemli bir kamusal rol ifa eden *Mir'âtü's-Şark* gazetesini biraz daha yakından tanımak üstlendiği rolü anlamamızda yardımcı olabilir.

1919 yılında Kudüs'te yayın hayatına başlayan *Mir'âtü's-Şark*, ilk olarak Arapça ve İngilizce olarak yayınlandı ve kısa bir süre sonra sadece Arapça olarak çıkmaya

14 May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, I.B. Tauris, London 2000, s. 209-210.

15 Salim Tamari, *Mountain Against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2009, s. 134.

16 May Seikaly, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, s. 209.

başladı. Kuruluşu, Filistin'deki siyasi ve sosyal hareketliliğin arttığı bir döneme denk gelir. Kurucusu ve editörü, Lübnan kökenli tanınmış bir Arap gazeteci olan Bulus Şehade (1882-1943),¹⁷ gazeteyi hem yerel Arap nüfusunun sesi olmak hem de Osmanlı sonrası dönemde Filistin'deki Arap kimliğini güçlendirmek amacıyla kurmuştur. Kudüs'teki İngiliz okullarında eğitim alan Bulus Şehade, 1907 yılında Hayfa'daki Ortodoks okulunda müdürlük yapmış, 1908 yılında Osmanlı rejimi aleyhindeki tutumu neticesinde Mısır'a kaçmıştır. 1919 yılında *Mir'âtü's-Şark*'ı çıkarmaya başlayan Şehade, 1926 yılında Arap İcra Komitesi üyeliğine seçilmiştir. Hristiyan Arap kamuoyunda etkili bir basın organı olan gazetesi, Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseyni'ye ve onun başkanlığındaki Yüksek İslam Komitesi'ne karşı yayınladığı eleştiri yazıları nedeniyle zaman zaman İngiliz yanlısı olmakla suçlanmıştır. *Mir'âtü's-Şark*'ın kuruluşu, Filistin'deki siyasi ve sosyal hareketliliğin arttığı bir döneme denk gelir. Gazete 1923 yılında kurulan, başkanlığını Şeyh Süleyman ve Taci el-Faruki'nin yaptığı *al-Hizbu'l-Vatanî* (Ulusal Parti) partisine destek veren *el-Karmil*, *Lisânu'l-Arab* ile aynı safta yer alıyordu¹⁸. Siyasi açıdan aktif olan Bulus Şehade, ülkenin ulusal komitelerine katıldı. Gazetesi, diğer bazı Filistinli yazarlar tarafından Manda makamlarının bir borazanı olarak suçlanmaktaydı¹⁹. Bunun nedeni Bulus Şehade'nin Arap toplumunun çıkarlarına ve ulusal özlemlerine aykırı olan Manda yönetiminin politikalarını ilk sayılarda sert bir dille eleştirmemesi olmalıdır.

1920'ler ve 1930'lar boyunca düzenli olarak yayımlanan gazete, Filistin'deki Arap milliyetçiliğinin güçlü bir savunucusu olarak dikkat çekmektedir. İngiliz Mandası yönetimine karşı eleştirilerde bulunmuş, özellikle Filistin topraklarının Yahudi yerleşimcilere satışı ve Siyonist hareketin genişlemesine dair muhalefetini açıkça dile getirmiştir. Filistin halkının haklarını savunan ve bu bağlamda ulusal bilinç ve kimliğin gelişimine katkı sağlayan yayınlar yapmış Filistin'in bağımsız bir devlet olarak tanınmasını talep eden makaleler yayımlamıştır. Ayrıca Filistinlilerin

17 Bulus Şehade *Mir'âtü's-Şark* gazetesi öncesinde gazetecilik tecrübesine sahipti. Örneğin Filistin gazetesindeki 1911'de yazdığı bir makalede Osmanlı eğitim sistemini ders kitapları üzerinden İngiliz, Fransız ders kitaplarıyla mukayese ederek sert bir dille eleştirmiştir. Johann Büssov, "Devrimin Çocukları: Filistin'in Sosyal Hayatında Çocuklar, 1908-1914", *Fön Türklerin Filistin'i*, drl. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, çev. Erkal Ünal, Küy Yayınları, İstanbul 2016, s. 69.

Bu tecrübesinin gazetenin kısa sürüde Filistin kamuoyunun ilgisini çekmeyi başarmasında etkili olduğu düşünülebilir.

18 Aida Ali Najjar, *The Arabic Press and Nationalism in Palestine, 1920-1948*, Syracuse University PhD Tesis, the Graduate School of Syracuse University, New York 1976, s. 209.

19 Kabha, *age.*, s. 28, 52.

kendi topraklarında başta Kudüs olmak üzere, Filistin'deki Arap kültürü, sosyal meseleler ve günlük hayatla ilgili haberlere yer vermiştir. *Mir'âtü's-Şark*'ta Filistin halkının sosyal sorunlarını ve eğitim, ekonomi gibi alanlardaki zorluklarını ele alan yayınlar da önemli temalar arasında yer almaktadır. Bunların yanında Filistin'deki Arap milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir rol oynayan *Mir'âtü's-Şark*, sadece siyasi olayları yansıtmamış, aynı zamanda halkın millî bilincini şekillendirmeye yönelik kamusal bir mecra olarak hizmet etmiştir. Gazete, İngiliz Mandası dönemi Filistin ve bölgesel siyasetini anlamak açısından bu dönemin toplumsal ve politik dinamiklerine dair önemli bir kaynak olarak kullanılmayı fazlasıyla hak etmektedir. Gazetede İngiliz yönetimi ve Siyonist hareketle ilgili yazılar bu sürecin tarihsel analizinde değerli materyaller olarak dikkat çekmektedir. Binaenaleyh, Filistin topraklarında Yahudi yerleşimcilere karşı direnişin ve Arap haklarının korunmasının savunucusu olarak Arap-Yahudi ilişkilerine dair önemli bir tarihsel arşiv malzemesi sunmaktadır. Bu özelliğiyle hem Filistin ulusal hareketinin gelişimini hem Osmanlı sonrası Filistin toplumsal ve siyasal yapısını incelemek isteyen araştırmacılar için değerli bir belgesel kaynak sunar. Filistin'in giderek artan siyasi gerginlik ortamında, özellikle 1930'larda Arap isyanları ve İngiliz yönetimine karşı başkaldırılarıyla birlikte Filistin'deki siyasal çatışmalar ve baskılar gazetenin ömrünü sınırlamıştır. *Mir'âtü's-Şark* genel grevin meydana getirdiği siyasi olayları örtmek amacıyla, grev sona erdiğinde, 1939'da yetkililer tarafından durdurulmuştur.

1919-1925 Yılları Arasında Filistin: Siyasal Atmosfer ve Kamusal Söylem

1919-1925 dönemi, Filistin tarihinin siyasal ve toplumsal yapısının köklü değişimlere uğradığı kritik bir zaman dilimidir. Bu dönem, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi ve Filistin'in İngiliz Mandası altına girmesiyle başlamış, bölgedeki siyasi güç dengelerinin yeniden yapılandığı ve ulusal kimlik tartışmalarının yoğunlaştığı bir süreç olarak öne çıkmıştır. Filistin'deki siyasal, toplumsal ve kültürel dinamikler, İngiliz Mandater Rejimi'nin politikaları ve Siyonist hareketin hedefleri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu bağlamda, Filistin'in 1919-1925 yılları arasındaki siyasi tarihini anlamak, dönemin yerel ve uluslararası etkilerini irdelemeyi gerektirir.

Belirtilen dönemi en çok etkileyen hadiselerden biri 1917'de yayımlanan Balfour Deklarasyonu olmuştur. Deklarasyon Filistin'de bir Yahudi ulusal yurdu kurulmasını desteklerken, aynı zamanda bölgedeki Arap toplumunun haklarına

saygı gösterileceğini vaat etmiştir²⁰. Ancak İngiliz mandası altındaki yönetim, bu iki vaadi dengelemekte başarısız olmuş ve Filistin'de toplumsal huzursuzluğun derinleşmesine yol açmıştır. 1919'da Paris Barış Konferansı'nda Filistin, İngiliz mandası olarak belirlenmiş ve bu durum 1922'de Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmıştır. Tüm bu süreç Filistin'de domino etkisi yaratmıştır. Bu nedenle Khalidi, Filistin tarihinin önemli hadiselerinin yaşandığı bu kesitini Filistinli kimliğinin oluşumunda kritik bir dönem olarak addetmektedir²¹. Bu süreçte, Arap toplumunun siyasi örgütlenme çabaları ve İngiliz yönetimine karşı geliştirdikleri stratejiler, dönemin önemli siyasi dinamiklerini oluşturmuştur. Bu yıllar aynı zamanda Filistin'deki Siyonist hareketin güç kazandığı bir dönemdir. Siyonist organizasyonların desteğiyle, Filistin'e Yahudi göçü hızlanmış ve toprak alımları artmıştır. Bu durum, Arap köylüleri arasında toprak kaybı ve ekonomik baskılar nedeniyle huzursuzluk yaratmıştır²². Buna karşın Arap liderler İngiliz Mandater yönetimine dilekçeler ve protestolarla karşılık vermiş, uluslararası toplumu Filistin halkının haklarını korumaya davet etmişlerdir²³.

Filistin tarihinin bu önemli hadiseleri yaşanırken, *Mir'âtü's-Şark* gazetesi toplumsal ve siyasi gelişmeleri yansıtan önemli bir kaynak olarak dikkat çeker. Gazete, İngiliz yönetiminin Filistin'de uyguladığı politikaları eleştiren bir platform sunmuş ve yerel halkın taleplerini kamusal alana taşımıştır. Yayınlanan makalelerde, Mandater yönetimin çeşitli politikaları ve bunların olumsuz etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Aşağıda dikkat çekileceği üzere, gazetede yer alan haberler Filistin'deki Yahudi yerleşimlerinin artışı ve bu yerleşimlerin Arap toplumuna etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Özellikle Siyonist iddialara cevaplar verilmiş ve bu konuda Filistinlileri bilgilendirici makale ve eleştirilere sıkça yer verilmiştir. Böylece mandater ve Siyonist söylemlerin bölgedeki siyasi gerilimleri nasıl tırmadığına dikkat çekilmiştir. Ayrıca İngilizlerin yerel yönetim yapısını düzenlemeye yönelik reformları, Arap liderler tarafından adil olmayan ve ayrımcı olarak değerlendirilmiş ve gazete aracılığıyla geniş kitlelere aktarılmıştır.

20 Michael J. Cohen, *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton University Press, Princeton 2016, s. 45.

21 Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997, s. 145-175.

22 Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*, Metropolitan Books, Ontario 2000, s. 85-89.

23 Lauren Banko, *The Emergence Of The Palestinian Arab National Movement 1918-1929*, Edinburg University Press, Edinburg 2016, s. 57.

Zira İngiliz Mandater Rejimi 1919-1925 yılları arasında Filistin'deki uygulamalarını meşrulaştırmak için çeşitli politikalar ve söylemler geliştirmiştir. Bu söylemler, modernleşme ve altyapı projeleri aracılığıyla halkın yaşam standartlarını yükseltme vaatlerini içerirken, aynı zamanda siyasi ve kültürel dengeleri koruma iddiasında bulunmuş, ancak Filistinli Arapları izole bir siyasetle kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Siyonistler ise Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki örgütleriyle, Arapların aksine, Filistin'deki manda yetkilileriyle doğrudan bir etkileşimde izole edilmemişlerdir. Nitekim Yahudiler bu dönemin çoğunda kendi konumlarıyla ilgili bir Arap tehdidi konusunda çok az endişeliydiler. Siyonistler nezdinde Arapların Siyonizm'e karşı çıkacakları aşıkardı. Bu nedenle Siyonist liderler Arap politikasından çok İngiliz politikasıyla ilgileniyor, gelecekteki adımları doğru atabilmek adına Yahudi-Arap sorunlarından çok Siyonist topluluk içindeki güç dengeleri gibi iç meselelere odaklanıyorlardı. Bu durum Siyonistlerin Arap muhalefetinden habersiz oldukları anlamına gelmiyordu. Ben-Gurion'un 1918'de ifade ettiği üzere, Araplar ve Yahudiler arasındaki soruna çözüm olmadığına ikna olmalarından kaynaklanıyordu. Ona göre Yahudi topluluğunun genişleyebilmesi için 1) İngilizlerin Arapları kontrol altında tutması, 2) Arap ekonomisinin Yahudi ekonomisinden mümkün olduğunca ayrıştırılması gerekiyordu²⁴.

Bu dönemin en dikkat çeken isimlerinden olan Ben-Gurion ve benzer Siyonist önderlere göre, Araplar Siyonist hegemonyayı kabul ettiği takdirde Filistinli Araplarla bir anlaşma sağlamak mümkün olacaktı. Ben-Gurion'un düşüncesinde Filistin'de bulunan Araplar, Filistin haricinde bağımsızlığı hak eden daha geniş bir Arap ulusunun parçasıydı. Bu nedenle, İngilizlerin Araplara karşı zor kullanmaktan imtina eden tutumu ve onların siyasi kaynaklar geliştirmelerine yardımcı olma girişimleri Siyonist liderler tarafından endişeyle karşılanmışsa da özellikle Yahudi göçü, toprak satın alımları gibi temel Siyonist çıkarları tehdit etmediği sürece İngilizlerin bu tutumuna aleni bir tepki göstermiyorlardı. Siyonistler, İngiliz manda hükûmetindeki nüfuzları ve özellikle Londra'da güvendikleri ilişki ağları sayesinde Arap topluluğuna karşı büyük bir avantaja sahip oldular²⁵.

Bu çerçevede *Mir'âtü's-Şark* gazetesi, bu dönemde İngiliz Mandater Yönetimi'nin icra ettiği politikaların genellikle Siyonist hareketi desteklediğini ve Arap toplumunun haklarını göz ardı ettiğini vurgulamıştır. Özellikle kolektif cezalandırma

24 Charles J. Smirth, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict A History with Documentes*, RR Donnelley and Sons, Boston 2017, s. 140.

25 Charles J. Smirth, *age.*, s. 140.

yasası gibi uygulamalar, gazetenin sert eleştirilerine maruz kalmış ve bu politikaların halk üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde tartışılmıştır. 1919-1925 dönemi, Filistin'in siyasi tarihinde kritik bir dönemeç olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte İngiliz Mandater Rejimi, Siyonist hareket ve Arap toplumu arasındaki ilişkiler, bölgedeki toplumsal ve siyasi yapının belirleyici unsurları olmuştur. *Mir'âtü's-Şark* gazetesi, bu dönemi anlamada önemli bir birincil kaynak olarak öne çıkar. Gazetenin haber ve yorumları, İngiliz mandasının politikalarını eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme imkânı sunmuş ve dönemin toplumsal dinamiklerini yansıtmıştır. Bu bağlamda, Filistin'deki kamusal alanın söylem ve siyasetinin inşası dönemin siyasi tarihinin anlaşılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Filistinlilerin uluslaşma süreci, İngiliz Mandater Rejimi'ne tutumlarının anlaşılması, bunların daha iyi tahlil edilebilmesi için Kudüs'ün önemli dinî ve seküler bazı mekanlarına odaklanmayı gerektirmektedir. Aşağıda iç içe geçmiş bu yapı ve süreçlere daha ayrıntılı örneklerle açıklama getirilmeye çalışılacaktır.

Filistinlilerin Uluslaşma Süreci ve İngiliz Mandater Rejim'in Eleştirisi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Siyonizm önderliğinde Filistin'i bir Yahudi devletine dönüştürme amacı karşısında, Filistin içindeki milliyetçi yazılar Filistinli kimliğini modern bağlamlarıyla geliştirdi. Örneğin Mandater Filistin'de kültürel milliyetçilik olarak adlandırılacak bir Arap edebiyatı ortaya çıktı. Ulusal temaları edebiyatla bir şekilde bütünleştirilerek Filistin halkının eğitimli kesimlerine ulusal bilinç aşılandı²⁶. Özellikle 1920'de Milletler Cemiyeti tarafından İngiliz yönetimi mandasının onaylanmasından sonraki on beş yıl boyunca, ulusal kimlikler siyasetin merkezindeydi. Filistin manda idaresinde bir devlet içinde birleşik bir ulus muydu, yoksa içinde birden fazla ulus ve çeşitli dinî gruplar mı vardı? Filistin'de topluluk olmanın yanı sıra ulus olarak nitelendirilen tek grup Yahudilerdi. Diğer tüm topluluklar ulus olarak değil diğer sakinler kategorisi altında sınıflandırılmıştı. Bunun yanında sivil ve dinî haklar ne olursa olsun korunacaktı²⁷.

1917 ve sonrasındaki dönemde Filistinlilerin İngiliz Manda Yönetimi'ne karşı duyduğu hoşnutsuzluk, bölgedeki sosyal ve politik dinamiklerin önemli bir yanısıdır. Bu dönemde, Filistinlilerin bir kısmı İngilizlerden nefret etmese bile,

26 Adnan Ebu-Gazaleh, "Arab Cultural Nationalism in Palestine During the British Mandate", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 1/No. 3, 1972, s. 38.

27 Penny Sinanoglu, "British Plans for the Partition of Palestine, 1923-1938", *The Historical Journal*, 52, 1, 2009, s. 132.

manda idaresinin getirdiği sıkıntılardan rahatsız oldukları anlaşılmaktadır²⁸. Kamuoyuna yansıyan düşünceler, genel olarak Filistinlilerin büyük bir çoğunluğunun bu yönetimi bir zulüm olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda *Mir'âtü's-Şark* gazetesinin izlediği yayın politikası, 1925 öncesinde uluslaşma ve Mandater Rejim'e karşı hoşnutsuzluğun yoğunlaşma sürecini takip etmemize olanak tanımaktadır. *Mir'âtü's-Şark*, Arap dünyasında vatandaşlık kavramının sosyal ve kültürel yönlerine dikkat çekerek, Arap dünyası ülkeleri arasında bir vatandaşlık birliği sorununun çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Gazete aracılığıyla işlenen ulusal söylem, Arap halkının ortak bir kimlik oluşturma çabalarının altını çizirken, aynı zamanda farklı sömürge yönetimleri altında sınıflandırılmanın bu birlikteliği nasıl etkilediğini sorgulamaktadır. Bunların yanında Arap dünyasının çeşitli sömürge yönetimleri altında varlığını sürdürmesinin, ortak bir "vatandaşlık birliği" ile çatışıp çatışmadığını sorgularken, bu durumun ortak Arap vatandaşlığı için sorun teşkil etmediği işlenmiştir. Gazeteye göre, Arap dünyasında ortak vatandaşlık düşüncesi tüm Araplar için fayda sağlamakta ve özellikle Filistinliler için bir gereklilik arz etmektedir²⁹.

Vatandaşlık birliğine odaklanmak önemliydi. Zira Balfour Deklarasyonu'nun ulusal bir Yahudi devletine verdiği destekten kaynaklanan Yahudi göçmenlerin Filistin'de kendi ulusal gruplarını oluşturdukları fikri, milliyet etnik semboller üzerinden gören Arap liderler için açık bir sorun teşkil etmiştir. İngiliz Hükümeti'nin Filistin için vatandaşlık konseyini onaylamasından üç yıl önce, bir başyazıda, İngilizlerin özellikle Filistinlilerin "Arap vatandaşlarının onurunu unutmalarını" isteyip istemedikleri sorulmuştur³⁰. Bu sorgulama, yönetimin çok sayıda Avrupalı Yahudi göçmenin Filistin'e yerleşmesine ve vatandaşlık almasına izin vermesi hâlinde, eski kimlik geleneklerinin ve kavramlarının ne olacağıyla ilgili görünüyordu. Nitekim erken tarihli yazılarda gazetede Müslüman ülkelerden gerçekleşen nüfus transferlerinin eleştirisi bile yapılmıştır. Örneğin İngiliz işgalinin Filistin'i Yahudi, Ermeni ve Mısırlı nüfusun işgaline açtığından şikâyet eden bir yazı yer almıştır³¹. Diğer gazetelerde çıkan yazılardan da anlaşıldığı kadarıyla Filistinliler Balfour Deklarasyonu'nu fiiliyata geçirilemez görülmüştür. Zira Milletler Cemiyeti'nin bir Yahudi devleti kurulması kararı almadığı hatırlatılmıştır³². Bu nedenle Filistin meselesinin

28 *Câmi'atü'l-Arabiyye*, 31 Ocak 1930, s. 1.

29 *Mir'âtü's-Şark*, 27 Ağustos 1921, s. 3.

30 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Temmuz 1922, s. 1.

31 *Mir'âtü's-Şark*, 27 Ağustos 1921, s. 1.

32 *Câmi'atü'l-Arabiyye*, 29 Ocak 1930, s. 1.

çözümüne ilişkin İngiliz Hükûmeti'yle müzakere yapmak üzere Londra'ya bir Filistin heyeti gitmiş, heyetin 2-3 ay sonra Balfour bildirisini iptal edip Filistin'in tam bağımsızlığını öngören bir belge ile dönebileceği düşünülmüştür³³.

Elbette bu gerçekleşmemiş ve tabiri yerindeyse İngiliz yönetiminin maskesi düşmüştür. Buna binaen gazete sık sık köyleri bakımsız bıraktıkları, eğitim ve sağlık hizmetlerini sağlayamadıkları veya Siyonizm'e destek verdikleri için İngilizleri eleştirmiş ve sömürgeciliği Batı'nın kötü bir hastalığı olarak nitelemiştir. "Doğulular için Doğu ve Batılılar için Batı" başlıklı bir makale³⁴, dünyanın dört bir yanındaki Doğuluları sömürgeci efendilerine karşı ayaklanmaya çağırmıştır. Batı uygarlığı "dışı parıldayan mermerlerle süslenmiş, ancak içi sefil ve aşağılık bir koku taşıyor" şeklinde tasvirlerle işlenmiştir. Gazetenin yaratmak istediği algı, Doğu'nun her ulusunun ayaklanması ve kölenin efendisi konumundaki Batı'yı yenebileceği fikrini aşlamak olmuştur. Bu çerçevede muhtelif yazılarda Britanya imparatorluğunun genel anlamda Araplar, özelde ise Filistinliler ile ikili ilişkileri ele alınmış ve kimi zaman açıkça eleştirilmiştir. Örneğin gazetenin 1921 yılındaki baş makalesinde İngiltere'nin mutlak dünya hâkimi olduğu belirtilmişse de politikaları zorlayıcı, yıkıcı ve tahripkâr olarak tanımlanmıştır³⁵. İngiliz yönetiminin Filistin'de zaman zaman cereyan eden bazı güvenlik sorunlarına karşı gösterdikleri kayıtsızlığın imparatorluğunun merkezî gazetelerine bile yansımadığından yakınılması bu serzenişin bir izdüşümü olmalıdır³⁶.

Oysa gazetenin ilk sayısında İngiliz yönetiminin sadece Filistin'e değil tüm Araplar için umut vaat ettiğine inanılmaktaydı. Bu çerçevede yayımlanmaya başlandığı ilk aydaki bir sayıda³⁷ Arap toplumunun Türklerin hâkimiyetine girdiğinden daha şiddetli bir ceza dönemi görmediği belirtilmiş, Arapların Britanya idaresine girdiği günden itibaren daha fazla toplum şuuru ve mutluluk hissettiğini belirten "Hükûmet ve Ümmet" başlıklı yazı yer almıştır. Bununla birlikte Yahudilere karşı tekinsizlik her zaman dile getirilmiştir. Gazetenin ilk sayısında yayımlanan Yahudilere ilişkin bir başka makalede, tüm dünyada farklı halklar arasındaki engellerin yıkılmaya çalışıldığı belirtilirken, Yahudilerin bu engelleri güçlendirmeye çalıştığı öne sürülmüştür³⁸.

33 *Câmi'atul'l-Arabiyye*, 17 Şubat 1930, s. 1.

34 *Mir'âtü's-Şark*, 21 Mart 1921, s. 1-2.

35 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 1.

36 *Mir'âtü's-Şark*, 3 Haziran 1921, s. 3.

37 *Mir'âtü's-Şark*, 24 Eylül 1919, s. 1.

38 *Mir'âtü's-Şark*, 17 Eylül 1919, s. 2.

Yukarıda işaret edildiği üzere İngiliz yönetiminin Filistinlilere karşı tutumu sürecin ilerlemesiyle daha iyi anlaşılmıştır. İngiliz mandater yönetiminin Filistin devleti projesine yönelik adımları atmadığını görünce Filistin kamuoyunda kaygılar artmaya başlamıştır. Örneğin, Filistin’in kaderini İngiliz yönetimi altında belirleyen ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap vilayetlerinde mandater sistemin ana hatlarını çizen San Remo Konferansı’nın sonuçları eleştirilmiştir³⁹. Sonraki yıllara doğru eleştiri dozajının arttırıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1925 yılında “Bizi Kim Yönetiyor? İstişarî Meclis mi, İngiliz Meclisi mi?” adlı bir baş makale yayımlanmıştır⁴⁰. Özellikle Yahudilerin devletleşmeye gideceğinin anlaşılmasıyla gazetenin tavrı sertleşmeye başlamıştır⁴¹. Filistin’in geleceğinin Arap ulusuna ait olduğu işlenerek İngiliz yönetiminin bunu anlaması istenmiştir. “Filistin bir Arap ulus devletidir” başlıklı yazı ve benzerlerinde kaleme alınan bildiri ve istekler bunun birer göstergesidir⁴². İngilizler, Kudüs Yüksek Komiseri üzerinden benimsedikleri yönetimi icraya devam etmiş, yeni Yüksek Komiser atamaları bile Filistinlilerin umutlanmasını sağlamamıştır⁴³. Dolayısıyla gazetede sık sık gündeme getirilen meselelerden biri İngiltere çıkarlarının Arap çıkarlarıyla çatışıp çatışmayacağı olmuştur⁴⁴.

Oysa gazete yayın yapmaya başladığı ilk yılda “Senin gidişatın böyledir ey (Filistinli) çiftçi. Topraklarınızla ilgilenmeyip ihmal ettiniz ve parça parça onları sattınız”⁴⁵ gibi yazılarla Filistinlileri eleştirip İngiliz aleyhine sesini yükseltmekten imtina etmeye çalışmıştır. Yayın hayatının ilk yılında (1919) bu nevi yergiler yer almışken, diğer yandan Siyonizm de eleştirilmiştir. Anlaşılan o ki Filistin’de İngilizleri bir kurtarıcı olarak gören bir görüş var olmuştur. *Mir’âtü’ş-Şark* gazetesi ilk etapta bu görüş içerisinde yer almış veya gerçekleşecek hadiseleri tam olarak kestiremediğinden mütereddit kalmıştır. Tıpkı Millî Mücadele yıllarında Anadolu’da mandater rejimi savunlar misali bu fikriyatı savunanların olduğu anlaşılmaktadır. Gazete işin renginin değişeceğini sonradan anlayınca tereddüdünü izale etmiştir. Yayın politikasındaki bu tereddüt, Filistin kamuoyunda İngilizlerin bir kurtuluş umudu ola-

39 *Mir’âtü’ş-Şark*, 9 Haziran 1920, s. 1-2.

40 *Mir’âtü’ş-Şark*, 22 Şubat 1925, s. 1.

41 *Mir’âtü’ş-Şark*, 1 Mart 1925, s. 1.

42 *Mir’âtü’ş-Şark*, 3 Mayıs 1925, s. 3.

43 *Mir’âtü’ş-Şark*, 12 Temmuz 1925, s. 1.

44 *Mir’âtü’ş-Şark*, 26 Eylül 1925, s. 1.

45 *Mir’âtü’ş-Şark*, 8 Ekim 1919, s. 3.

rak görülmesinin izdüşümü addedilebilir. Söz konusu İngiliz sempatisinin nedeni bazı yazılardan anlaşıldığına göre, Yahudilerin Filistin topraklarında İngiltere'nin izniyle bir Yahudi devleti kurmak isteseler bile nihaî anlaşmayla buna izin verilmeyeceğine inanılmasından kaynaklanmıştır. Arap toplumu ve İngiliz Hükûmeti arasında en çok endişe duyulan konunun bu olduğunu belirten bir yazıda, İngiliz Hükûmeti'nin böyle bir sonuca izin vermeyeceği belirtilmiştir⁴⁶.

Tüm bu müspet yaklaşımlar devam ederken gazetede Londra'daki Rus Yahudiler tarafından, Filistin'de bir Millî Yahudi devleti kurmak için söz konusu yapılanmayı gerçekleştirmek amacıyla Siyonist bir şirketin kurulduğu ve merkezinin Yafa'da tesis edileceği haberi yer almıştır⁴⁷. Gidişata iyimser yaklaşmayan ve yüksek sesle dillendirenler de bulunmaktaydı. *Mir'âtü's-Şark*'ın bu seslerin duyulmasına yayın hayatına başladığı ilk yılında dahi izin vermesi, meydana gelebilecek sorunları öngördüğü ve bu nevi göstergelerin gazetenin tam bir mandater muhibbi addedilemeyeceğinin delilidir. Örneğin İngiliz Metran, Kudüs'ü ziyarete geldiğinde yaptığı konuşmada Siyonizm'i eleştirmiştir. Söz konusu eleştiri Siyonist yayın yapan *Jewish Chronicle* dergisinde Mesihî ruhu ve İngiltere kamuoyunu yansıtmadığı ifade edilerek eleştirilmiştir. *Mir'âtü's-Şark*'ta da bu yazıya küçük bir reddiye yazılarak "İngiliz Metran, Mesih'i temsil etmiyorsa kim ediyor?" sorusu sorulmuş ve *Jewish Chronicle* dergisindeki yazı eleştirilmiştir⁴⁸.

Göçmen Yahudilerin öteki ilan edilmeye başlandığı bu yıllarda Filistin'e dair oluşan ulusal düşünceler gazetenin Arap birliği vurgusunun yanında yer almıştır. Gazetede Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve başka ülkelerden gelen mektuplara yer vermeye başlanmış, mücavir Arap ülkeleri ve Tezcan'ın altını çizdiği üzere Türkiye'de cereyan eden Millî Mücadele yakından takip edilmiştir⁴⁹. Özellikle Mısır ve Suriye gazetenin yakın takibinde olmuştur. Öyle ki Foster'ın işaret ettiği gibi gazetede mütemadiyen Mısır gazetelerinde yayımlanan yazılara yer verilmiş, gazetede yer alan bir yazıda, siyasi ve uluslararası yayınlarda Mısır'ın liderliğinin takip edildiği açıkça belirtilmiştir.⁵⁰

46 *Mir'âtü's-Şark*, 22 Ekim 1919, s. 1.

47 *Mir'âtü's-Şark*, 19 Kasım 1919, s. 3.

48 *Mir'âtü's-Şark*, 26 Kasım 1919, s. 4.

49 Selim Tezcan, "Arapça ve İbranice Filistin Basımından Örneklerde Türk Millî Mücadelesi, 1919-1922", *Bilgi*, S. 106, 2023, s. 173-198.

50 Zachary J. Foster, "Arabness, Turkey and the Palestinian National Imagination in the Eyes of Mir'at al-Sharq (1919-1926)", *Jerusalem Quarterly*, 42, 2010, s. 65.

Suriye’yi yakından takip eden gazete, Dürzilerin gerçekleştirdiği isyanın bir ilham kaynağı olabileceğini düşünmüş olmalı ki Fransız sömürgecileri karşısında direnenleri savunmuştur⁵¹. Gazete ayrıca bu görüşleri doğrultusunda, Batı’nın çeşitli şekillerde zorunlu kural, rehberlik, koruma, denetim veya sömürgecilik olarak adlandırdığı şeye Doğu’nun teslim olmayacağını belirtmek adına çeşitli başlıklarla yazılar yayımlamıştır. Örneğin “Doğu Doğuluların ve Batı da Batıların”⁵² adlı bir yazıya göre Doğu’nun kendi kaderini Batı’ya tabi olmaksızın yazmak isteyeceği vurgulanmıştır. Böyle bir iradenin oluşması hâlinde elbette gazetede dile getirilen en önemli meselelerden biri Filistin ve Suriye’nin birliği olmuştur. Bu nevi istekler yönetime yazılan açık mektupların gazetede neşredilmesiyle duyurulmuştur⁵³.

Bu nevi istekler zaman zaman gazetede yer almış ve bunların yerine getirilmemesi hâlinde mandater yönetim çeşitli şekillerde uyarılmıştır. Örneğin uluslararası bir Arap toplantısının ümmeti temsilen gerçekleştirilmesi amacıyla hükûmetten gösteri izni istenmiştir. Hükûmet izin vermediği takdirde kınama gerçekleştirileceği bildirilmiştir⁵⁴. Tertibi düşünülen bu toplantı gazetenin sonraki sayısında Filistin konferansı olarak ele alınmıştır. Filistinlilerin topraklarını bırakmayacağı ve Siyonistlerin buna göre kendi hesaplarını yapması gerektiği üzerinde durulmuştur. *Vatan Konferansı* olarak da adlandırılan bu faaliyet Hayfa’da gerçekleşmiştir. Konferansta Filistin’in varlığını korumak için gerekli önlemler görüşülmüş, bunların gerçekleşmesi için Filistinli Müslüman ve Hristiyanların birlikteliğine dikkat çekilmiştir⁵⁵. Bir başka makalede meselenin yankıları işlenmeye devam edilmiş, “Hükûmet ve (Arap) Sempozyumu” başlıklı yazıda İngiliz yönetiminin bu görüşmeleri istemediği, zira bu toplantılar neticesinde ulusal bir yönetim (*hukûme vataniyye*) istendiği bildirilmiştir. Oysa bu konferansın hedefi beldelerin ıslahı ve vatandaşların haklarının korunup izzet sahibi kılınmalarıdır. Yazı bu nevi talepleri Avrupa’da patlak veren savaşların (Cihan Harbi) nedeni olarak görmektedir⁵⁶. Filistinliler tarafından bu önemli etkinliğin olumlu karşılanıp desteklendiğini gazeteye çekilen telgraflardan anlamak mümkündür⁵⁷. Ayrıca bu

51 *Mir’âtü’ş-Şark*, 25 Kasım 1925, s. 2.

52 *Mir’âtü’ş-Şark*, 21 Haziran 1922, s. 1.

53 *Mir’âtü’ş-Şark*, 7 Ocak 1921, s. 1-2.

54 *Mir’âtü’ş-Şark*, 7 Ocak 1921, s. 3.

55 *Mir’âtü’ş-Şark*, 14 Ocak 1921, s. 1.

56 *Mir’âtü’ş-Şark*, 18 Ocak 1921, s. 1-2.

57 *Mir’âtü’ş-Şark*, 14 Ocak 1921, s. 2-3.

vesileyle Nablus'ta gösteriler gerçekleştirilmiş, gösterilere ilişkin Kudüs'teki *İngiliz Siyonist Gazetesi*'nin eleştirisi yazdığı belirtilmiştir. *İngiliz Siyonist Gazetesi*'nin bu nevi gösterilere izin verilmemesi yönünde görüş bildirdiği aktarılmıştır⁵⁸.

Bu etkinliğe Siyonist cepheden cevap gecikmemiş ve Yahudi sivil kuruluş örgütlerinin, Dr. Haim Weizmann ve benzeri şahısların, bir başka ifadeyle, Yahudi devletin kurulması için gayret gösteren Siyonist önderlerin katılımıyla Kudüs'te toplandıkları gazetede yer almıştır⁵⁹. Ayrıca etkinlik dolayısıyla Belediye Başkanı Ragıb Beg en-Neşaşibî, siyasi mevzulara karışması bahane edilerek görevden alınmış, Filistin konferansına dair eleştirileri nedeniyle belediye çalışanlarından Tefik Efendi el-Cevheriyye'nin görevine de son verilmiştir⁶⁰.

Mir'âtü's-Şark'ın önemli addettiği meselelerden bir diğeri yurt dışından gelen heyetlere, temsilci veya resmî yetkililere Filistinlilerin taleplerini, İngiliz politikalarının yanlışlığını ve Siyonist yerleşimlerin neye yol açabileceğini duyurmak olmuştur. Özellikle yüksek bürokrasiden Kudüs'e sık sık gelenler olduğundan, gelen kişiye hitaben gazetede yazılan açık mektuplar sıkça kullanılan bir metot olmuştur. Örneğin 1921 yılında Londra Konferansı'nın akdedilmesi akabinde bölgeyi ziyarete gelen Churchill'e o sırada her hafta bir açık mektup yazılmıştır. Zira Churchill Irak ve Filistin meseleleri için Mısır'a gelmiş ve Filistin umumi valisi Deedes de oraya giderek ona eşlik etmiştir⁶¹. Churchill Mısır ziyareti akabinde Kudüs'e gelmiş, onu karşılamak için Kudüs yolunda Tûl Kerem Hükûmet Konağı önünde kırk bin kişi toplanmıştır. Churchill'e hoş geldin mesajı vermek ve Arap delegasyonunu desteklemek adına siyah bayrak açılmıştır. Tûl Kerem'e gelmesi için gazetede hoş geldin mesajları yayımlanmıştır⁶². Churchill'in İngiltere meclisinde Ortadoğu'ya ilişkin yaptığı konuşmalar takip edilmiş ve gerektiğinde bir örnekte görüldüğü üzere, Filistin-Siyonizm bağlamında değerlendirilmesi yapılarak mevzuya bahis konuşma tenkit edilmiştir⁶³. Nitekim Churchill bu ziyaretinin amacına

58 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Ocak 1921, s. 2.

59 *Mir'âtü's-Şark*, 21 Ocak 1921, s. 1.

60 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Ocak 1921, s. 2.

61 *Mir'âtü's-Şark*, 18 Mart 1921, s. 1; *Mir'âtü's-Şark*, 22 Mart 1921, s. 1; *Mir'âtü's-Şark*, 25 Mart 1921, s. 1.

62 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Nisan 1923, s. 2-3.

63 *Mir'âtü's-Şark*, 21 Haziran 1921, s. 2. Bu nevi meseleleri gündemine alan sadece gazete *Mir'âtü's-Şark* değildi. *el-Câmi'atu'l-Arabiyye* gazetesinde benzer bir gündemi yazı politikası olarak belirlenmiştir. Örneğin; 1 Nisan 1924 ve 2 Nisan 1924 tarihlerinde Kudüs'te gerçekleştirilen misyoner kongreleri hakkındaki yazılar dikkat çekicidir. Bu yazılardan birinde gazetenin baş editörü

uygun bir şekilde Filistin kongresine ilişkin görüşünü açıklamış⁶⁴, Üstad Farukî'nin kaleminden Churchill'in Filistin kongresine ilişkin beyanatına reddiye yazılmıştır⁶⁵.

Tüm bu siyasi keşmekeşin içerisinde filizlenen Filistin ulusal hareketinin temellerinde toplumsal dayanışmanın siyasal olduğu kadar başka önemli amillerini unutmamak gerekmektedir. Örneğin Hayfa Gençlik Komiteleri'nde Filistinli şehitlerin ailelerine yardım amacıyla bağışlar toplanmış, yardımlarla üç ev inşa edebilecekleri bir arsa tahsis edilmiştir. Bu nevi bir dayanışma türünün ilk örneği olan gayretin müspet etki yaratacağına, bir ulus inşası için insanlar üzerinde tesir edeceğine dair fikir beyan edilmiştir⁶⁶.

Munif el-Hüseyini, misyoner faaliyetlerine karşı Filistin Müslümanlarının duyduğu rahatsızlığı açıkladıktan sonra, misyonerlerin amacının sadece İslam'a saldırmak olmadığını belirtmiş, Filistin'deki Müslüman ve Hristiyanlar arasında dini nefret sokarak Müslüman-Hristiyan kardeşliği üzerine inşa edilmek istenen ortak ulusal çıkarları bozmak istediklerini ifade etmiştir (*el-Câmi'atu'l-'Arabîyye*, 5 Nisan 1928). *el-Câmi'atu'l-'Arabîyye* zaman zaman İngiliz Manda Yönetimi'nin basın üzerinde uyguladığı kısıtlamaları sert bir dille eleştirmiştir. Örneğin gazetenin 5 Eylül 1929 tarihli sayısında; Kudüs Valisi Keith-Roach'ın gazeteye gönderdiği, kışkırtıcı yayınlardan uzak durmalarını isteyen ihtar mektubu eleştirilerek, kamuoyuna tüm gerçekleri anlatan yazılara bundan sonra da yer vermek için çalışılacağı belirtilmiştir. 1920 yılından itibaren öncelikli olarak Kudüs, Yafa ve Hayfa gibi büyük şehirlerde ortaya çıkan protesto olaylarına ayrıntılarıyla yer verdiği görülen gazetede, bu olayların tasviri için önce Manda Yönetimi'nin yaptığı gibi "isyan" kelimesi kullanılmış, ancak bir süre sonra "kutsal uyanış" gibi çok daha karşıt anlamlar taşıyan kelimeler tercih edilmeye başlandığı görülmüştür. Dönemin Filistin gazetelerinde Siyonist hareketin yarattığı tehlikeler ve bu doğrultudaki siyasi ve sosyal meseleler üzerinde duran haber ve yazılar dikkat çekicidir. Zaman zaman Siyonizm karşısında halkı bilinçlendirmek maksadıyla seri yazılara yer verildiği de olmuştur. Bunlar arasında "Siyonistler Filistin'de" başlıklı bir yazıda (*el-Karmil*, 9 Ekim 1920) Filistin'e gelen Siyonist yerleşimlerin durumu ve bu çerçevede ortaya çıkan arazi satışları yer almıştır. Yahudilere arazi satışı yapılmaması doğrultusunda sık sık halkı uyaran yazılara yer veren *el-Karmil*, arazi spekülasyonu yapan Arapları da sert bir dille eleştirmiştir. Gazetede yer alan "Muhacir Siyonistler" başlıklı yazıda aynı mesele irdelenmeye devam etmiştir (*el-Karmil*, 12 Kasım 1920). Ardından çıkan üç sayıda ise "Filistin Görüşmeleri" başlıklı yazı dizisi bulunmakta ve nihayetinde Yahudi devletine itiraz kararı verildiğine değinilmektedir (*el-Karmil*, 25 Kasım 1920). *el-Karmil*'in editörü Nassar'ın yazılarında sık sık değindiği meselelerden biri de Arap milliyetçiliğidir. Söz konusu yazılar, Arap milliyetçiliğinin formülasyonu hakkındaki fikri yaklaşımları anlamak açısından önemlidir. Nassar bunlardan birinde Arap milliyetçiliğinin bir Hristiyan-Müslüman birliği olarak anlaşılmağa olduğu açıkça ifade etmiş, dini temelli toplumsal ayrımcılığa karşı çıkarak, dini ayrımcılığı "kronik bir Doğu hastalığı" olarak tarif etmiştir. (*el-Karmil*, 23 Eylül 1925).

64 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü's-Şark*, 5 Nisan 1921, s. 1-2.

65 *Mir'âtü's-Şark*, 5 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü's-Şark*, 12 Nisan 1921, s. 1-2; *Mir'âtü's-Şark*, 15 Nisan 1921, s. 1.

66 *el-Livâ*, 4 Aralık 1935 s. 5.

İsrail'in Kuruluş Süreci ve Filistinlilerin Kamusal Tepkileri

I. Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri'nin yenilgisiyle, Alman ve Osmanlı kontrolü altındaki topraklar ve koloniler ele geçirilmeye hazır hâle geldi. Filistin'de Manda Sistemi'nin yaratılmasıyla Arap Filistinliler yavaş yavaş bir sıkıyönetim havasının başladığını gözlemledi. Mağlup devletlerin ele geçirilen topraklarını daha “yüksek bir medeniyet” statüsüne doğru çekmek Manda Sistemi'nin temel hedefiydi. Ancak bu yönetsel sürecin beklentileri karşıladığını söylemek çok zordur⁶⁷. Bu çerçevede Filistin Arapları arasında gelişen ulusal bilinç, İngiliz Mandası Yönetimi'ne ve artan Yahudi göçüne karşı bir direnç hareketi olarak kendini göstermiştir. Arap milliyetçiliği, Filistin'deki etnik kimliğin ve toplumsal dayanışmanın temelini oluşturmuş, bu da Filistin halkının kolektif bir ulusal kimlik geliştirmesine yol açmıştır. Bu süreç hem yerel düzeydeki toplumsal organizasyonları hem de uluslararası arenada Filistin'in haklarını savunma çabalarını etkilemiştir.

Söz konusu çabaların zaman zaman etkisiz hâle gelmesine neden olan amillerden biri İngilizlerin Filistinli Arapları nasıl yatıştıracaklarını, en azından bir müddet için, öğrenmiş olmalarıydı. Örneğin 1921 yılında Londra'da yayımlanan gazetelere dayanan bir habere göre, İngiltere tarafından Milletler Cemiyeti'ne bir teklif sunulacaktır. Teklifte Yahudi devleti kabul edilmekle birlikte diğer dinlerin hukuku medenice tanınacaktır. Ancak Osmanlılar zamanında diğer azınlıklara tanınan tüm azınlık haklarının ilga edilmesi de teklifin içerisinde yer alan hususlardan biri olmuştur. Böylece İngiliz Mandater Yönetimi, tüm din ve mezheplerin hukukunu ayırım yapmaksızın muhafaza etmeyi üstlenmenin yanında, oluşturulacağı yönetim

67 Nhat-Dang Do and Michael Provence, “The Legitimacy of Repression: The History of Martial Law in British Controlled Palestine”, *Equilibrium*, Vol. 2, Fall 2016, s. 19. Britanya'nın, Filistin topraklarının işgalcisi olarak uluslararası hukukta hiçbir geçerliliği olmayan Balfour Deklarasyonu'nu uygulama girişimlerinin, o dönemde önde gelen Britanya yetkilileri tarafından kabul edildiği üzere Lahey Tüzüğü'ne aykırı gerçekleşmiştir. Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından onaylanan Filistin Mandası'nın Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nin 22 (4) maddesini ihlal etmiş ve İngilizlerin 1920'den itibaren bunu uygulama çabalarının da Lahey Tüzüğü ile aynı şekilde tutarsız olmuştur. Eylemlerinin yasalığına inanmaktan uzak olan önde gelen İngiliz yetkililer ve politikacılar, “yasal kusurlarının” gayet iyi farkındaydılar. Ayrıntı için bk. Patrick C. R. Terry, “Britain in Palestine (1917-1948) - Occupation, the Palestine Mandate, and International Law”, *University of Bologna Law Review*, Vol. 2:2, 2017, s. 187-251.

Bu durum sadece İngiliz Manda Yönetimi için değil Fransa Suriye Manda Yönetimi için de söz konusuydu. Fransa da tıpkı İngiliz müttefikleri gibi Suriye ve Lübnan'da benzer yöntemler uyguladılar. Suriye'yi etno-dini ve bölgesel çizgiler boyunca ayrı birimlere bölen bir idari sistem kurdular. Fransızlar gücü kendi ellerinde topladılar ve ülkenin büyük bölümünde ciddi hoşnutsuzluğa neden olan önlemler aldılar. Ayrıntı için bk. Philip S. Khoury, *Syria and The French Mandate: The Politics of Arabs Nationalism 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Filistin'in kara, deniz ve hava ordusunun sorumluluğunu üstlenecektir. Teklif ayrıca Siyonist Cemiyet'in Filistin Hükûmeti'ni oluşturacağını, Yahudi göçünün önünün açılıp göçmen Yahudilere Filistinli kimliğinin verileceğini kapsamıştır. Resmî dil İngilizce, Arapça ve İbranice olacak, kutsal gün olarak kabul edilen cuma, cumartesi ve pazar günleri tatil olacaktır. Balfour'un sunduğu bu teklifin bir nüshasının Milletler Cemiyeti'ne gönderildiğini, Fransa ve İngiltere'nin içerikte mutabık oldukları belirtilmiştir. *Mir'âtü's-Şark* bu haberi yaptıktan sonra küçük bir not düşmüştür: "resmî kanallardan bize ulaşan bilgilere göre bu bilgi doğru değildir"⁶⁸. Anlaşılan o ki çaresizlik içerisinde bu haberin doğruluğuna inanılmamış veya Filistin kamuoyunun bir kısmı, İngiliz tarafına yöneltilen sorulara aldıkları cevaplara ikna olmuştur.

Bir hafta öncesinde Kudüs'e gelen Sir Fermund(?) ile Hükûmet Konağı'nda yapılan bir mülakat Balfour hakkında İngilizlerin ne düşündüğünü aslında çok net anlatmaktaydı. "Siyonist Haberler" başlıklı bölümde kendisiyle gerçekleştirilen özel bir mülakata şu şekilde yer verilmiştir:

Soru: Filistin'in bağımsız bir Arap devleti olması hakkındaki görüşünüz nedir?

Cevap: Arap ve İbranilerin meczedildiği bir devlet olacaktır. Sizin tabiri-nizle Arapların hakkı baki kalacaktır. Siyonist hareket önderlerinin şunu anlaması gerekmektedir: Filistin'de büyük oranda burayı nesillerce vatan edinmiş Filistinli bir Arap nüfus kalacaktır. Burası etnik (kavmî) bir yere dönüştüğünde dahi bu şuurlarını muhafaza etmeleri gerekmektedir. Bu beldelerin (Filistin'in) ilerlemesi ancak bu iki kavmin, Yahudilerin ve Arapların, birliğine bağlıdır.

"Soru: Balfour deklarasyonu hakkındaki görüşünüz nedir?

Cevap: Balfour deklarasyonun bir Yahudi devletine işaret etmediğini hatırlamanız gerekmektedir. İfade ettiği şey, Yahudiler için kavmî (millî) bir devlet olacaktır.

Soru: Borç hakkındaki görüşünüz nedir?

Cevap: Bu borcun akdedilmesine ilişkin ümitliyim. Siyonist zenginler ve hükümet de gerekli uygulamaları üstlenecektir.

Soru: Bu beldelerin (Filistin'in) ihtiyaç duyduğu şey nedir?

68 *Mir'âtü's-Şark*, 11 Şubat 1921, s. 2.

Cevap: En çok ihtiyaç duyduğu şey mal (sermaye) ve işçiliktir. Burada iyi bir tarımcılık uygulanabilirse birçok yerleşimci edinebilir⁶⁹.

Anlaşıldığı kadarıyla Filistinlilerin ikna edilebilmesi için ülkenin sermaye ihtiyacının ve borç açıklarının Siyonistlerce karşılanıp kapatılması duyurularak halk nezdinde meşruiyet oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede gazete ilgili konuyu ele alan ve Genel Vali'ye hitaben Üstad Faruki tarafından yazılan başka yazıları gündeme taşımıştır⁷⁰. Yahudi yerleşimleri git gide iki halk arasında gerilimin artmasına sebebiyet vermiş, bazen savaş habercisi sayılabilecek öldürme hadiselerinin yaşanmasına neden olmuştur. Her ne kadar ilk etapta Kudüs'te bu nevi olaylar gerçekleşmemişse de Yafa'da vuku bulan bir hadise, sonraki dönemlerde Filistin sathında sık sık görülecek hadiselerin bir prototipi olmuştur. Buna göre Yafa'da on Filistinli ve otuz Yahudi öldürülmüştür⁷¹. Gazetenin fitne olayı olarak isimlendirdiği bu hadiseyi araştırmak üzere bir komisyon oluşturulmuştur. Verilen bilgiye göre Yafa'daki bir Yahudi kolonisine (*musta'mere*) saldırı gerçekleşmiş, polis müdahale etmediğinden olayın gerçekleştiği alana hava ve karadan koruma sağlanmış, akabinde Filistin'de sükûnetin hâkim olduğu belirtilmiştir⁷².

Her ne kadar sükûnetin hâkim olduğu yazılmışsa da Yafa'da meşayih, ulema, Hristiyan ruhaniler ve çeşitli kanaat önderlerinin katıldığı kalabalık bir insan topluluğu, Yafa Hükûmet Konağı önünde bir gösteri gerçekleştirmiştir. Yafa valisinden kendilerini savunmak için silah istemiş veya Yahudilerin silahsızlandırılmasını istemişlerdir. Vali bu konuda müspet bir ifade kullanmadan onları teskin edip göndermiştir. Gazetede ziyaret kastiyle İngiliz Kralı George'un Yafa'ya geleceği haberi yer almıştır. Muhtemelen bu önemli haberin neşrindeki hedef, olay yerinde emniyetin hâkim olduğunu göstermek ve her şeyin kontrol altında olduğuna işaret etmektir. *Mir'âtü's-Şark*, olayın bu şekilde cinayetlerle gerçekleşme nedenini polislerin müdahil olmamalarına bağlamıştır⁷³. Olayın haberleri sonraki sayılarda yer almaya devam etmiş ve tahkikat devam ettiği hâlde İngiliz basınının hadiseye ilişkin çok az yer verdiği bildirilmiştir⁷⁴.

69 *Mir'âtü's-Şark*, 4 Şubat 1921, s. 2.

70 *Mir'âtü's-Şark*, 12 Şubat 1921, s. 1; *Mir'âtü's-Şark*, 18 Şubat 1921, s. 1-2; *Mir'âtü's-Şark*, 1 Mart 1921, s. 1-2.

71 *Mir'âtü's-Şark*, 6 Mayıs 1921, s. 1.

72 *Mir'âtü's-Şark*, 10 Mayıs 1921, s. 1.

73 *Mir'âtü's-Şark*, 13 Mayıs 1921, s. 1.

74 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 2; *Mir'âtü's-Şark*, 1 Haziran 1921, s. 2.

Filistinliler kendilerini nasıl emniyete alacaklarını düşünmeye başlamış olmaları ki bu hadisenin akabindeki haberlerde dördüncü Arap Filistin Kongresi'nin yapılacağı ve Filistin'in birçok yerinden âzânın buna iştirak edeceği belirtilmiştir. Yafa olaylarından sonra tutuklanan âyândan yedi kişi Kudüs hapishanesine gönderilmiştir⁷⁵. Olayın tahkiki temmuz ayında neticelenmiş, Yerli Filistinlilere (*vatanîyyîn*) karşı kendilerine savunabilsinler diye hükûmet Nasıra merkezine yakın Yahudi yerleşim yerlerini silahlandırmıştır. Yapılan haberlerde Britanya'nın bu tutumu kınanmış ve gazete tarafından neden yerli Filistinlilere silah verilmediği hususu sorularak sert bir üslup kullanılmıştır. Eleştirel yaklaşımı nedeniyle *Mir'âtü's-Şark'ın* sonraki sayısı sansüre uğramıştır⁷⁶.

Yafa hadisesi Kudüs'te vukuu muhtemel olayların habercisiydi. Kasım ayına girildiğinde uluslararası boyutlu bir açıklama Kudüs'te benzer olayların yaşanmasına neden olmuştur. 2 Kasım 1921'de Balfour'un Filistin'in bir Yahudi devleti olacağına ilişkin açıklamayı yaptığı belirtilmiştir⁷⁷. Haberde iki devletten söz edilmediği gibi Filistin'de bir devlet kurulması yerine Filistin'in bir Yahudi devleti olacağına değinilmesi sınırların Balfour deklarasyonundan (1917) sonra ne kadar net çizildiğini anımsatmıştır. Yazıda Mısır ve başka ülkelerde Filistinlilerin yası ifade eden siyah giyinme gibi eylemlere girişmeleri istenmiştir. Ancak İngiliz yönetimi bu nevi haberlerin Filistin gazetelerinde yar almasını yasaklamış, ilgili haberler yansıtlamamıştır. İngiliz yönetimi ayrıca Hristiyan Barış Cemiyeti (*cem'iyeytu'l-islâmîyyeti'l-mesîhiyye*) âzâsından halkı yatıştıracak nasihatlerde bulunmalarını istemiştir. Hristiyan Barış Cemiyeti bu işlevi Yafa'da ve başka yerlerde yerine getirmiştir. Ancak Balfour'un söz konusu açıklaması vuku bulunca Filistin'in çeşitli yerlerinden insanlar gelip Harem-i Şerif'e gitmek için Yafa Kapısı'nda toplanmıştır. Topluluktan biri Anglo-Palestine Bankası'na taş atmış, sonrasında altmış kişilik bir grup ise Bâbu's-Silsile'de bir araya gelmiştir. Buradan yakındaki bir Yahudi mahallesine hücum edecekken polis tarafından engellenmişlerdir. Polislerin attığı patlayıcılardan biri bir Yahudi evine isabet ettiğinden ev yanmış, birkaç kişi de bıçakla yaralanmıştır. İnsanların saat 09.15'te toplanmalarıyla başlayan bu hadisler neticesinde saat 16.00'da Kudüs hâkimi, yanında üç polis, Kudüs müftüsü, Kudüs Belediye Başkanı Arif Paşa ed-Davudî, Feyzi Eefndi el-Alemî ile Bâbu'l-Âmûd'a

75 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Mayıs 1921, s. 2.

76 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Temmuz 1921, s. 2; *Mir'âtü's-Şark*, 8 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü's-Şark*, 13 Mayıs 1921, s. 1; *Mir'âtü's-Şark*, 15 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü's-Şark*, 22 Temmuz 1921, s. 3; *Mir'âtü's-Şark*, 28 Temmuz 1921, s. 2;

77 *Mir'âtü's-Şark*, 2 Kasım 1921, s. 2.

gitmişlerdir. Orada toplananlarla konuşarak herkesin evine gitmesini sağlamışlardır. Olaylar neticesinde bir Arap, dört Yahudi hayatını kaybetmiş, her iki cenah-tan on beş kişi yaralanmıştır. Yönetim Bâbu'l-Halîl'e ve Bâbu'l-Âmûd'a bekçiler yerleştirmiş ve tüm gece nöbet tutulmasını sağlamıştır. Gazete, haberin altını daha küçük puntolarla doldurarak yaralıların otuz dokuz kişi olduğu haberinin geldiğini ve bunlardan on üç kişinin ağır yaralı olduğunu belirtmiştir. Bu olaylara binaen Yahudilerin ertesi gün mahallelerini kapattıkları belirtilmiştir. 4 Kasım'da gerçekleşen bu hadise akabinde 5 Kasım'da her şeyin düzeldiği ifade edilmiştir. Resmî rakamlara göre kırk kişi gözaltına alınıp sorgulanmıştır. Yönetim tarafından Mr. Kobland Kudüs Merkezi Mahkemesi'ne bu hadiseyi araştırmak üzere hâkim olarak atanmıştır⁷⁸.

1935 yılına gelindiğinde Filistinliler arasında Filistin meselesinin dünya kamuoyunda nasıl bir hüviyete büründüğüne dair bir fikir oluşmuştu. *el-Livâ* gazetesinde yayımlanan bir başmakalede Filistin meselesinin, küresel meseleler arasında ve geçmiş ile şimdiki uluslararası sömürgecilik tarihinde benzeri olmadığının altı çizilmiştir. Modern tarihte ülkeler arasındaki bu durum, sunum ve görünüm bakımından farklılık gösterse de, amaç ve öz bakımından pek bir farklılık göstermemiştir. Cihân Harbî'nde Müttefik ülkelerin zayıf halkları destekleme vaatleri verilmiş, bu doğrultuda Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkı yerine Filistin'i bir sömürgeye dönüştürdüğü vurgulanmıştır⁷⁹. İngilizler işgalci olarak görülmüş⁸⁰ ve aşağıdaki minvalde görüşler serdedilmiştir⁸¹:

“Köle olduğumuz gün: Bugün İngilizler Kudüs'ü işgalinin on yedinci yıldönümünü kutluyor. Yüksek Komiser orduyu gözden geçiriyor ve İngilizlerin yüzleri gülüyor. Yarın 9 Aralık'ta işgal edilen ülkemizde acı dertlerle dolu geçen on yedi yıldan daha iyimseriz geleceğe. Bu sadece halkları uyandıran ve hislere tercüman olan bir umuttur. Halkların duygu ve duygularını uyandıran tüketme politikası işe yaramaz. Ey İngiliz! Kudüs'ü işgal ettiğiniz günün, Yahudi vatanını Arap varlığının yıkıntıları üzerine inşa etme ve böylece ülkeyi sömürme politikasını uygulamaya başladığınız gün olduğunu unutacak kadar ihmalkâr olduğumuzu sanmayın. Ağır vergilerle ülkeyi sömürdünüz, ülkeyi her yerden gelen Yahudilere verdiniz, kanunları

78 *Mir'âtü's-Şark*, 5 Kasım 1921, s. 2-3.

79 *el-Livâ*, 6 Aralık 1935, s. 1.

80 *el-Livâ*, 10 Aralık 1935, s. 1, 3.

81 *el-Livâ*, 9 Aralık 1935, s. 3.

ve sahip olduğunuz her şeyi kullanarak Arapları yoksullaştırmak için var gücünüzle çalıştınız. Ey İngiliz, Arapların dostluğu senden daha kıymetlidir”.

Görülen o ki Filistin basını İsrail’in kuruluş sürecini, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemdeki uluslararası politikalarla yakından ilişkilendirmiştir. *Mir’âtü’ş-Şark* yayın politikasından tezahür edenler yorumlanacak olursa, 1917’de yayımlanan Balfour Deklarasyonu, İngiltere’nin Filistin’de Yahudilere bir ulusal yurt sağlama taahhüdünde bulunulması, bölgede demografik ve siyasi dengelerin değişmesine yol açan sebepler gibi etmenler Filistinli Arapların devlet kurma haklarından yoksun bırakılmasına yol açmıştır. Balfour Deklarasyonu hem Siyonist hareketin gelişimini desteklerken hem de Filistin Araplarının çeşitli haklarını göz ardı eden bir politika izlenmesine neden olmuştur. İngiliz Mandası dönemi, Filistin’de Yahudi göçünün hızlanması ve Arap halkının bu göçlere karşı direnç göstermesiyle gazetede karakterize edilmiştir.

Hristiyan Cemaatlerin Manda Filistini’ndeki Kamusalılığı

Hristiyanlığın doğduğu şehir olan Kudüs bu din için önemli bir merkez olmasının yanı sıra, tarih boyunca farklı Hristiyan cemaatlerinin sosyal ve kültürel etkileşimleriyle şekillenen bir yer olmuştur. Hristiyan cemaatler, Kudüs’teki dinî ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçasını oluşturmuş, hem dinî mekanları hem de çeşitli Hristiyan cemaatlerin meydana getirdiği kamusalıklar kentteki çok kültürlü ve çok dinli yapının en belirgin unsurlarından biri olmuştur. Hristiyan cemaatler, Kudüs’te dinî bir topluluk olmanın ötesinde, sosyal ve kültürel bir varlık olarak öne çıkmıştır. Kudüs’teki Hristiyanların toplumsal organizasyonu, mezhepsel farklılıklarına rağmen ortak dinî kimlik etrafında birleşmelerine dayalıdır. Ortodoks, Katolik, Ermeni, Süryani ve Kıpti gibi farklı mezheplerin temsilcileri, hem dinî ritüellerde hem de sosyal yaşamda aktif bir rol oynamışlardır. Özellikle kutsal mekânların kontrolü konusunda süregelen anlaşmazlıklar, cemaatlerin dinî ve politik kimliklerini şekillendirmiştir. Hristiyan cemaatlerin dinî liderleri ve sosyal organizasyonları, Kudüs’te toplumsal bilincin şekillenmesine katkı sağlamıştır. Hristiyan cemaatlerin okulları, hastaneleri ve sosyal yardım kuruluşları, hem kendi toplulukları içinde dayanışmayı güçlendirmiş hem de Müslüman ve Yahudi topluluklarla etkileşimlerini artırmıştır⁸².

82 Ahmed Hamid İbrahim el-Kuda, *Nasârâ al-Kuds: Dirâse fî Dav’î’l-Vesâiki’l-Usmâniyye*, Merkezu Dirasati’l-Vahdeti’l-Arabiyye, Beyrut 2007, s. 82-132.

Makalenin odaklandığı dönemde Kudüs'teki Hristiyan cemaatlerin sorunları, özellikle Ortodoksların diğer cemaatlerle yaşadığı sorunlar ve dâhilî meseleleri en dikkat çeken hususlar olmuştur. Bu meseleleri incelemek üzere bir komisyon bile tesis edilmiştir⁸³. Bu sorunların temelleri elbette XX. yüzyılın öncesine uzanmaktadır. Ortodoksların ve diğer Hristiyan mezheplerin kutsal mekânlar üzerindeki ayrıcalık iddiaları ve bu iddialarla şiddetli sürtüşmelere neden olan sorunların ispatı ve çözümü hem yerel hem de merkez otoritenin ilgilenmesi gereken sorunlardı⁸⁴. *Mir'âtü's-Şark* bu sorunların yanı sıra Kudüs Hristiyan cemaatlerinin diğer kamusal faaliyetlerini, sorunlarını çok yakından takip eden bir yayın politikası izlemiş, "Ortodoks İşleri" başlığı altında birçok sayıda ilgili haberlere yer verilmiştir⁸⁵. Muhtemelen bu başlıkla sık sık kamuoyunun bilgilendirilmesine neden olan sebeplerden biri, gazete sahibinin de Hristiyan olmasıydı. Avrupa ve Şark Hristiyanları⁸⁶, Ortodoks vakıfları işleri⁸⁷ gibi muhtelif başlıklarla da hem uluslararası hem de yerel bilgi ağı içerisinde önemli görünen haberleri paylaşmış, Şark Hristiyanları ve Müslümanlarının kardeşliği vurgulanmıştır⁸⁸. Kimi zaman bazı cemaatlerin Kudüs'te tertip ettiği faaliyetler hakkında bilgi verilmiştir. Bunların birinde *Ortodoks Kardeşler Cemiyeti* bir kutlama düzenlemiş ve şehrin birçok önde gelen Ortodoks'unu davet etmiştir. Kutlamalarda şiirler okunup ilahiler söylenmiştir⁸⁹. Ortodoks mezhebinden insanlar gazeteye mektup yazarak, Kudüs Ortodokslarının en çok nüfusa sahip taife olmasına rağmen hak ettikleri yeri bulamadıklarını belirtmişlerdir⁹⁰.

83 Bu komisyon tarafından mevcut sorunlara dair düzenlemeleri içeren mazbata hazırlanıp Meclis-i Vükelâ tarafından görüşülmüştür. Bk. Numan Yekeler vd., *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yayın No. 2, İstanbul 2019, s. 315-318.

84 Komisyon kutsal mekânlar üzerinde hak iddialarıyla meydana gelen çatışmaların en büyükleri Kamâme kilisesi etrafında meydana gelmekteydi. Bu çatışmalar Hristiyan ruhbanların ölümle neticelenen kavgaları göze almasına bile neden olabilmekteydi. Bk. Yasemin Avcı - Ömür Yazıcı Özdemir, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihî Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 15, S. 29, 2019, s. 35-58.

85 *Mir'âtü's-Şark*, 12 Ocak 1925, s. 2.

86 *Mir'âtü's-Şark*, 2 Aralık 1925, s. 2.

87 *Mir'âtü's-Şark*, 31 Mayıs 1925, s. 2.

88 *Mir'âtü's-Şark*, 2 Aralık 1925, s. 1.

89 *Mir'âtü's-Şark*, 10 Aralık 1919, s. 3.

90 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Ekim 1919, s. 2.

Gazetede zaman zaman Ortodoksların Kudüs'te pek de etkisiz olmadıklarına vurgu yapan haberlere yer verilerek bu tepkiler yumuşatılmak istenmiş, ya da bilakis tepkilerin Ortodoksları uyanışa geçirdiğine dair imalar yer almıştır. Bu bağlamda gazetede zikredilen göstergelerden biri yukarıda işaret edilen *Ortodoks Kardeşler Cemiyeti*'nin kurulmasıdır. Bu cemiyetin ilk faaliyeti patriğin Şam'a gidişini fırsat bilerek Ortodoks vakıflarına ait olduğunu tahmin ettiğimiz küflenmiş ve adeta kabirlere benzetilen evlerde oturan dul ve çocukları çıkaran kilise yönetimine karşı mücadele etmesidir. Cemiyetin bu müdahalesinin hükûmete haber vermesiyle kiracılara yönetim tarafından ihtimam gösterilmiştir. Haberde kadın ve çocuklara bunu reva görüp sokağa atanların manastırlar ve saraylarda yaşadıkları belirtilmiştir⁹¹. Aynı ay içerisinde sonraki günlerde Ortodoks patriğinin teklifine göre manastırlardaki dulların haricindeki Yunan ve Rus ailelerin evleri boşaltması kararı alınmış, bunların on beş aileden çok daha fazla olduğu ifade edilmiştir⁹².

Bu yıllarda Hristiyan cemaatler bağlamında gündeme en fazla gelen mevzulardan biri vakıflardır. Bunların bazıları Ortodoks vakıflarına yöneliktir. Söz konusu vakıflar Süleyman ed-Deda tarafından kaleme alınan bir mektupla gazetede gündeme alınmıştır⁹³. Benzer bir konuya ilişkin yapılan bir haberde Rusya'da Vatikan temsilciğinde Filistin'deki Vatikan vakıfları mevzuunda anlaşmazlık olduğu belirtilmiştir. Anlaşmazlık cari olduğu hâliyle idarenin Fransisken ruhbanlarında kalması veya Latin Patrikhanesi'ne verilmesi hususunda gerçekleşmiştir. Filistin'in korunması açısından meseleye bakıldığında, Vatikan'ın Britanya mandater rejimini kabul etmemesi nedeniyle meselenin Türkiye ile yapılacak anlaşmaya bağlı olduğu belirtilmiştir⁹⁴.

Bunların haricinde zaman zaman dünyanın önde gelen dinî cemaat temsilcilerinin Kudüs'e gelişi önemli bir haber değeri taşımıştır. Bunların birinde Papa tarafından görevlendirildiği için 700 yıldır Fransiskenlerin yürüttüğü kutlamalara katılmak için Kardinal Filib Costini'nin Kudüs'e geldiği, bu nedenle Latin taifesinin bir kutlama töreni düzenlediği ve tüm ruhani liderlerin bu kutlamaya davet edildiği belirtilmiştir. Kudüs'ü ziyaret edenlerden biri de Bahâî taifesinin önderi Abbas Efendi'nin kardeşi Bediullah Efendi'dir⁹⁵. Görüldüğü gibi Kudüs muhtelif dinî

91 *Mir'âtü's-Şark*, 22 Ekim 1919, s. 2.

92 *Mir'âtü's-Şark*, 29 Ekim 1919, s. 2.

93 *Mir'âtü's-Şark*, 28 Ocak 1921, s. 1-2.

94 *Mir'âtü's-Şark*, 28 Ocak 1921, s. 3.

95 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Ekim 1919, s. 4.

cemaatlerden sık sık önemli ziyaretçileri ağırlamıştır. Ancak gazetede yer alan haberler bu ziyaretlerin ve kutlamaların kimi zaman tatsız olayların da sebebi olduğunu göstermektedir. Bunlardan birinde kutlama dolayısıyla Latin ruhbanlar Kıyame Kilisesi'nde Kutsal Kabir'e haç koymak isteyince Rum ve Ermeni ruhbanlar onlara engel olmuş, iki taraf haçın kutlama sonrasında kaldırılacağı hususunda anlaşma metni imzalamıştır. Ancak kutlama günü Latin ruhbanlar istenen yazılı anlaşma metnini vermeyince yönetimden görevliler çağırılmış ve haç kaldırılmıştır⁹⁶.

Bu nevi problemler haricinde Kudüs Ortodoks patrikliğinin bu dönemde birçok sorun yaşadığı ve soruna yol açtığı anlaşılmaktadır. Bunların birinde Yüksek komiser bir komite oluşturulmasını istemiş ve riyasetini Sör Anton'a vermiştir. Zira Dimyanos Patriği ve ruhbanlar arasında bazı sorunlar yaşanmıştır. Komite üç yüz sayfalık bir rapor hazırlamış olmasına rağmen bu raporda olayların sebeplerine değinmekten ziyade patriklik borçlarının nasıl kapatılabileceği açıklanmıştır. Haberi kaleme alan Halil İbrahim, raporu gören bir arkadaşından edindiği bilgiye göre borçların kapanması için yeni bir düzen önerildiğini ve bu nedenle de Osmanlı'dan kalan patriklik sisteminin kalkacağını belirtmiştir. Yönetim bir komisyona devredilecek ve bu komisyon patrikliğe bağlı tüm arazi ve malları satma gibi tasarruf haklarını elinde bulunduracaktır. Yazar, yüksek komiserin bu nevi bir dinî olaya müdahil olamayacağını ve bu yanıltan dönüleceğini ifade etmiştir. Makalede, rapor örneğinin tüm patrikliklere gönderildiği ve görüşlerinin istendiği yer almıştır. Yahudilerden de görüş istendiğini şaşkınlıkla belirten yazar, Filistin'deki Ortodoks kilisesinin varlığının tehlike altında olduğunun altını çizmiştir⁹⁷.

Bu gerekçelerle kilisenin yapısı Manda idaresi tarafından değiştirilmek istenmiştir. Bunlar arasında Ortodoks patrikliği mülklerinin satımı hususunda bir meclis oluşturulması çok önemlidir. Böylece meclisteki üç üyeyi yönetim, bir üyeyi patrik ve bir üyeyi de Ortodoks milleti (*tâife*) seçecektir. Alınan karara göre bu meclisin onaylamadığı satış yapılmayacaktır⁹⁸. Patrikliğin mevcut borcunun Ortodoks evkafının satımı gerçekleşmeden kapatılamayacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle bir komisyon kurulmuş, satım ve borçların kapatılması uygun görülmüştür. Ayrıca heyet içerisinde bir İngiliz hâkimin olması kararlaştırılmıştır. Kudüs yüksek komiseri tarafından Kudüs hâkim yardımcısı Mr. Lock ve mali muavin olup aynı zamanda

96 *Mir'âtü's-Şark*, 15 Ekim 1919, s. 4.

97 *Mir'âtü's-Şark*, 22 Nisan 1921, s. 2.

98 *Mir'âtü's-Şark*, 17 Haziran 1921, s. 3.

Fransa Bankası müdürü olan Mr. Baron üyeliğiyle komisyon oluşturulmuştur. Gazete gerçekten vakıf satımından başka çare kalmadığını belirterek halkın bundan memnun olmadığını belirtmiştir. Ortodoks milleti Hâkim Mr. Storos'un ofisinde İsmail Bey el-Hüseyinî, Dr. Habib Efendi, Süleyman Tokan Efendi ile durumu istişare etmişlerdir. İstişare neticesinde komisyona Filistinli Ortodoks milletinden bir vatanseverin (*vatanî*) ve bunun haricinde patrikhaneyi temsil edecek birinin katılması şartıyla borçların kararlaştırılan şekilde kapatılması onaylanmıştır. Bu şekliyle oluşturulacak karma meclisi Meclis-i Şûrâ da küçük tadillerle onaylamıştır. Böylece 29 Temmuz 1921 tarihinde Ortodoks milleti için Kudüs merkezli karma bir meclis tesis edilmiştir⁹⁹. Ekim ayında satılacak vakıf menkul/gayrimenkulleri liste hâlinde verilmiş, Ortodoks patriği ve muhasımları arasında sulh gerçekleşmiştir. Ayrıca Ortodoks halkından 12 kişilik yeni bir heyetin kurulduğu (*Hey'etu'l-Vukelâi'r-Rûm el-Ortodoksî*) belirtilmiş ve üyelerin isimlerine yer verilmiştir¹⁰⁰.

Gazetede yer alan diğer bazı haberler, Kudüs'teki gayrimüslimlerin yerel yönetim ve siyasi gelişmeler hakkındaki tavır ve reaksiyonlarını değerlendirmek açısından önemlidir. Örneğin; Kudüs Yahudi Meclisi'nden David Yelin, Kudüs Belediye Başkanı Musa el-Hüseyinî'nin 17 Şubat 1920'de Yahudiler aleyhine gerçekleşen gösterilere katılmasından dolayı bir eleştiri yazısı yazmış ve bu yazıyı yayımlamıştır¹⁰¹. Keza Ortodoks vakıflarının Siyonistlere satışı hakkında ortaya çıkan söylentiler, gazetede yayınlanan "Red ve İftira" başlığı altında yalanlanmıştır¹⁰². Gazete, Kudüs'teki Hristiyan kamuoyunun gündemini işgal eden diğer gelişmelere dair önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin Kudüs Latin Patriği'nin İngiltere'ye gidip bölgede Yahudiler haricindeki topluluklar için sözlü güvence almasına değinilmiştir¹⁰³, Kudüs'teki İngiliz Protestan cemaatinin temsilcilerinden bir din adamının, diğer Hristiyan cemaatlerini kendi çatıları altında birleşmeye davet etmesi gibi haberler de dikkat çekmiştir¹⁰⁴. Bir başka haberde ise, Kardinal Born'un kutsal mekânların tüm devletlerin gözetimine verilmesi gerektiğini içeren açıklamasına yer verilmiştir¹⁰⁵. Gazetenin bir diğer sayısında, Ortodoks vakıflarıyla ilgili olarak

99 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Temmuz 1921, s. 1.

100 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Ekim 1921, s. 4-5; *Mir'âtü's-Şark*, 22 Ekim 1921, s. 4.

101 *Mir'âtü's-Şark*, 17 Mart 1920, s. 3.

102 *Mir'âtü's-Şark*, 3 Kasım 1920, s. 3; 10 Kasım 1920, s. 3.

103 *Mir'âtü's-Şark*, 11 Ağustos 1920, s. 3.

104 *Mir'âtü's-Şark*, 18 Ağustos 1920, s. 2.

105 *Mir'âtü's-Şark*, 29 Eylül 1920, s. 2.

İngiliz Yüksek Komiserine hitaben Tevfik Ferah imzasıyla yazılmış açık mektupta, Yahudi gazetelerine dayanılarak Ortodoks vakıflarının patrik, matran ve Yunan bankası arasında yok edileceğinden korkulduğu belirtilmiştir¹⁰⁶.

Harem-i Şerîf'te Eşrâfın Siyaseti

Kudüs'teki Harem-i Şerif, İslam ve Yahudilik için kutsal bir mekân olmasının yanı sıra, tarih boyunca sosyal, politik ve dinî anlamlarıyla öne çıkan çok katmanlı bir yapıdır. Mekân, yalnızca dinî ritüellerin merkezi değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, siyasi hareketlerin ve kültürel ifade biçimlerinin de gerçekleştiği bir kamusal alan olarak işlev görmüştür. Harem-i Şerif, bu çok yönlü özellikleriyle hem tarih boyunca hem de günümüzde Kudüs'ün en önemli simgelerinden biri olmayı sürdürmektedir. Harem-i Şerif'in tarihi, İslamiyet öncesine kadar uzanır. Yahudi geleneğine göre burası, Süleyman Mabedi'nin inşa edildiği alan olarak kabul edilir. İslamiyet'in doğuşuyla birlikte, Harem-i Şerif, Müslümanlar için de merkezî bir kutsiyet kazanmıştır. Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'yı barındıran bu alan, Hz. Muhammed'in Miraç hadisesine konu olan mekân olarak İslam tarihinde derin bir anlam taşımaktadır¹⁰⁷.

Harem-i Şerif, İslam toplumunda yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel bir merkezdir. Osmanlı döneminde hem dinî hem de sosyal yaşamın merkezinde yer almıştır. Mekân, vaazlar, eğitim faaliyetleri ve toplu etkinliklerle, toplumsal bilincin ve kent kimliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Habermas'ın kamusal alan kavramı bağlamında, Harem-i Şerif, dinî bir mekândan öteye geçen bir rol üstlenmiştir. Osmanlı döneminde medreseler, kütüphaneler ve sosyal yardımlaşma faaliyetleri Harem-i Şerif çevresinde yoğunlaşmış, bu da söz konusu mekânı kamusal tartışmaların ve etkileşimlerin merkezi hâline getirmiştir¹⁰⁸. Kısaca değinilen bu özellikleriyle Harem-i Şerif, tarih boyunca siyasi mücadelelerin ve egemenlik iddialarının odak noktası olmuştur. *Mir'âtü's-Şark*'ın yayınlarından anlaşıldığı kadarıyla İngiliz Mandası dönemi, Harem-i Şerif'in dinî anlamının yanı sıra, siyasi bir sembol olarak da öne çıktığı bir dönemdir. Bu dönemde, Filistinli Arapların ulusal kimlik mücadelelerinde Harem-i Şerif, önemli bir dayanışma ve direniş mekânı olmuştur. Zira Kudüs

106 *Mir'âtü's-Şark*, 17 Kasım 1920, s. 2.

107 Karen Armstrong, *One City, Three Faiths*, Random House, New York 2005, s. 279-286.

108 Hasan Hüseyin Güneş, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları Osmanlı Kudüsü'nde Vakıflar ve İnsanlar*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s. 58-59; Alaattin Dolu, *Osmanlı Kudüs'ü Kent Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 63-67.

halkının toplumsal belleğinde Kudüs'ün simgesi hâline gelen Harem-i Şerif, Osmanlı yönetimi altında tümüyle dinî nitelikli kamusal bir mekân olarak tasvir edilebilirse de siyasetten dolayıyla dünyevilikten tecrit edilebilmesi mümkün değildir.

Mevzuya bahis dönemde bu bağlamda dinî ve politik bir kamusal mekân olan Harem-i Şerif'e dair muhtelif haberler gazetede yer almıştır. Bunların birinde Amerika'dan Derviş Efendi Ebu Hudayr, Harem-i Şerif'in bakımı için miktarı belirtilmemiş "İngiliz lirası" ile bağışta bulunmuş, söz konusu bağış Kudüs Müftüsü Kâmil el-Hüseyin'e teslim edilmiştir¹⁰⁹. Bir başka habere göre Emir Abdullah pazar günü Filistin'in Eriha şehrine gelmiş, Eriha yolu onu karşılayanlarla ile dolup taşmış, bu nedenle Re'su'l-Amûd'ta bir çadır kurulmuştur. Filistin'in önde gelenleri onu karşılamış, adeta izdiham yaşanmıştır. Emir Abdullah Harem-i Şerif'i ziyaret etmiş, ona bir grup Filistinli eşlik etmiştir. Emir Abdullah burada, "Büyük Britanya Filistin'de Arap haklarını korumak adına çok uğraşmaktadır" şeklinde bir beyan sunmuştur¹¹⁰. Bu ziyaretin Londra konferansının hemen akabinde ve Churchill'in Kudüs'ü ziyareti esnasında gerçekleştirildiğini hatırlamakta fayda var.

Harem-i Şerif'in giriş çıkış saatlerinde zaman zaman değişiklik yapılmıştır. Örneğin Kudüs Kazası hâkimi R. Stors imzalı bildiride Harem-i Şerif ile ilgili bu minvalde bir duyuru yapılmış, bu saatlerin ramazan ayı için geçerli olmadığı belirtilmiştir. Harem'in sahasına özen ve ihtiram gösterilmesi istenmiş, sigara içilmemesi, köpeklerin barındırılmamasına dikkat çekilmiş, her türlü saygının gösterilmesi gerektiği hatırlatılmıştır. Bildiride yer alan önemli husus ise söz konusu ziyaret kısıtlamalarının sadece gayrimüslimler için olduğunun belirtilmesidir¹¹¹. Benzer tedbirlerden birinde İslam Kanunları Meclisi (*Meclisu's-Şer'iyyi'l-İslâmî*) tarafından Harem-i Şerif'in ziyaret saatlerinin cuma ve bayram günleri dışında 7.30-14.30 arasında olması kararlaştırılmıştır. Meclis tarafından ziyaretçiler için özel biletler (*bitâka mahsûsa*) basılacağı duyurulmuştur¹¹².

Harem-i Şerif'in araştırılan dönem itibarıyla diplomatik bir temsiliyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Buna işaret eden haberlerin biri yukarıda Emir Abdullah haremî ziyaretine atfen aktarılmıştı. Emir Abdullah bir başka Kudüs ziyaretinde şehrin

109 *Mir'âtü's-Şark*, 12 Kasım 1919, s. 4.

110 *Mir'âtü's-Şark*, 1 Nisan 1921, s. 4.

111 *Mir'âtü's-Şark*, 19 Nisan 1921, s. 3.

112 *Mir'âtü's-Şark*, 30 Mart 1922, s. 3.

hâkimini ofisinde ziyaret etmiş, sonra refiki Ruhi Abdülhadi Bey ile Harem-i Şerif'i ziyaret etmiş, öğle yemeğini yüksek komiser ile yemiştir. Bu yemeğe belediyeye başkanı, müftü Ruhi Abdülhadi Bey, İsmail Bey el-Hüseynî, Arif Paşa ed-Decanî, Ürdün ötesi Britanya Hükûmeti Komseri Mr. Philippe iştirak etmiştir¹¹³.

Diğer Müslüman ülkelerden ziyaretçi yöneticiler Kudüs ve Harem-i Şerif'e gelmemişlerse bir şekilde şehrin gündemine girmeleri mümkün olmuştur. Örneğin *Lisânu'l-Arab* gazetesi İbranice gazete *Haaretz*'den bir haberi nakledince meydana gelen şey tam da bu olmuştur. Haberde Türkiye'nin mukaddes mekânlara müdahale etmek istediğine ilişkin bir telgraf gönderdiği bildirilmiştir. Bundan sonra aralarında Arif Paşa ed-Decanî'nin de bulunduğu bir grup Filistinli meseleyi görüşerek hemen harekete geçmeme kararı almıştır. Nitekim sonrasında *Haaretz* gazetesinin yayımlamış olduğu telgrafın ve yapmış olduğu haberin yalan olduğu ortaya çıkmıştır¹¹⁴. Bu haberin yapılma sebebi Londra'da aynı zamanda devam eden Türkiye-Britanya görüşmeleri olmalıdır¹¹⁵. Haberde Londra'daki delegasyon tarafından yapılan tezkip de yer almıştır¹¹⁶. Bu gibi bilgiler, Harem-i Şerif'in Arap milliyetçiliğinin sembolü hâline getirildiği yıllarda, çok sıradan görünen bir hadisenin büyük yankılar yaratabildiğini ortaya koymakta, Harem-i Şerif'in dinî niteliği yanında kuvvetli bir siyasi içerik kazanmakta olduğunu göstermektedir. Tüm bunların yanında yönetime serzenişte bulunan bazı yazılarda İslam evkafının Müslümanlara neden teslim edilmediği sorulmuş, Mescid-i Aksa tamire ihtiyaç duyduğu hâlde vakıf sandığının bu amaçla kullanılmadığına dikkat çekilmiştir. Gazetede zaman zaman İslami vakıfların yönetimine ilişkin bu nevi eleştirel yazılar yer almıştır¹¹⁷.

Harem-i Şerif'in siyasi hüviyeti şehrin diğer kamusal alanlarıyla bir ağ kurarak kitleleri kendine çekmiştir, Kudüs protestolarının adeta mekânsal toplan ve atar damarı olmuştur. Örneğin 1936 yılındaki öğrenci gösterilerinin beşinci gününde muhtelif okulların talebeleri müdürlerin polis müdahalesini gerçekleştirmelerine rağmen Bâbu'l-Halil'de toplanmış ve oradan Harem-i Şerif'e yürüyerek kapısı önünde Arap bayrağı açmayı başarmışlardır. Harem-i Şerif'in sur içi Kudüs çarşılarıyla mekânsal yakınlığının son derece yakın olması nedeniyle çarşılarda

113 *Mir'âtü's-Şark*, 24 Aralık 1921, s. 3.

114 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Mart 1922, s. 2.

115 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Mart 1922, s. 4.

116 *Mir'âtü's-Şark*, 25 Mart 1922, s. 5.

117 *Mir'âtü's-Şark*, 10 Kasım 1923, s. 1-2; *Mir'âtü's-Şark*, 24 Eylül 1924, s. 2.

öğrenciler polisle bir kez daha çatışmıştır. Olayların büyümesi üzerine tüfekli bir birliğin gelmesi öğrencilerin dağılmasını sağlamıştır. Ancak olaylar yatışmamış ve öğrencilerin katıldığı ikinci büyük bir gösteri düzenlenmiştir. Bu gösteride ulusal marşlar, şarkılar söylenmiş, sömürgecilığe ve işgale karşı söylemler dile getirilmiştir. Arap partisinin yanından geçerek parti başkanı ve baş müftü lehine sloganlar dahi atılmıştır. Göstericiler Harem-i Şerif'ten Babü's-Silsile, Sûku'l-Pazar Caddesi, Yeni Çarşı ve Hristiyan Mahallesi'ne doğru yürüyüşüne devam etmiş, polisin göstericilerin vücutlarına sopalarla ve tüfeklerinin dipçikleriyle vurup ateş ettiği, beş kişinin yaralandığı bir çatışma yaşanmıştır¹¹⁸. Bu nevi gösterilerin büyümesini engellemek adına zaman zaman mücavir yerlerden insanların cuma namazı için Kudüs'e gelmesi engellenmiştir¹¹⁹.

Modern Kudüs'ün Yeni Veçhesi: Yafa Kapısı ve Meydanı

Yafa Kapısı (Bâbu'l-Halîl), Kudüs'ün tarihsel ve kültürel zenginliğini yansıtan en önemli şehir kapılarından biridir. Şehir surlarının batı tarafında yer alan bu kapı hem fiziksel hem de simgesel anlamda Kudüs'ün tarihi, sosyal ve ekonomik yaşamında merkezî bir rol oynamıştır. Yafa Kapısı, Osmanlı döneminden günümüze uzanan süreçte, sadece bir geçiş noktası değil, aynı zamanda şehrin farklı topluluklarını, kültürlerini ve sosyal katmanlarını bir araya getiren bir buluşma alanı olarak işlev görmüştür. Yafa Kapısı'nın tarihi, Kudüs surlarının inşasını tamamlayan Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman'ın 1537-1541 yılları arasında gerçekleştirdiği sur inşasıyla bağlantılıdır. Kapı, adını şehre batıdan gelen en önemli ticaret yollarından biri olan Yafa-Kudüs yolu üzerindeki stratejik konumundan almıştır. Dolayısıyla yalnızca bir ulaşım ve ticaret noktası olarak değil, aynı zamanda farklı dinî gruplar için kutsal olan Kudüs'e girişin sembolik bir kapısı olarak da önem kazanmıştır. Örneğin özellikle XIX. yüzyılda Batılı güçler, konsoloslar ve kiliseler aracılığıyla Kudüs'teki nüfuzlarını genişletmek istediklerinden Prusya ve İngiltere Kudüs'e ilk Protestan piskoposu ortaklaşa atadılar. Bu atamayla 21 Ocak 1842'de Piskopos Michael Solomon Kudüs'e geldi. Kendisi Yahudi bir dönme-ydi ve ilk görevinin şehrin Yahudilerini Hristiyanlaştırmak olduğunu ilan etti. Bu açıklamayla endişelenen Yahudilerin tedirginliği Yeni Protestan katedralinin *Hebrew Christ Church* olarak arttı. Söz konusu katedral İngiliz konsolosluğunun yanındaki Yafa Kapısı'nın yakınına inşa edildi¹²⁰.

118 *el-Livâ*, 24 Nisan 1936, s. 3.

119 *el-Livâ*, 24 Nisan 1936, s. 2.

120 Karen Armstrong, *One City, Three Faiths*, s. 409.

Bâbu'l-Halil diğer tabirle Yafa Kapısı ve meydanı XX. yüzyıla gelindiğinde lüks mağazalar, turizm acenteleri, fotoğrafçılar, kahvehaneler, oteller ve konsolosluk binaları gibi yapılarla çevrili bir meydandı. Şehrin ulaşım akışını sağlayan ana yolların kesişiminde yer alan bu meydan aynı zamanda gündelik hayatın cazibe merkezleri arasında yavaş yavaş önem kazanmıştı. Meydanda Osmanlı Devleti'nin modern imajını yansıtan sembolik yapılar arasında yer almış (1901 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı anısına inşa edilen sebil ile 1907'de yapılan saat kulesi), sosyal ve politik toplantılar için önemli bir kamusal alana dönüşmüştür. 1917'de İngiliz General Allenby'nin Kudüs'e Bâbu'l-Halil'den girişiyle başlayan süreç meydanın dönüşüm hikâyesinde sahnelenen yeni bir aşamadır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı modernleşmesinin kent mekânına yansımaları, ulaşım ve iletişim koşullarının artması, Avrupa ile artan ekonomik ilişkiler, kentsel yerleşim alanının hızla batıya doğru genişlemesi gibi pek çok etken Bâbu'l-Halil ve civarının kentin yeni merkezi olmasını sağladı. Osmanlı belediyesinin alt yapı çalışmalarıyla düzenli bir kent meydanına dönüştürülen Yafa Kapısı ve onu takip eden Yafa yolu boyunca hediyelik eşya mağazaları, "frenk bakkalı" denen her tür lüks tüketim maddesinin satıldığı dükkânlar, turist acenteleri, sarraflar, fotoğrafçılar ve kahvehaneler Kudüs'ün yeni çekim merkezini oluşturmuyordu. Çok geçmeden bu merkeze konsolosluk binaları, oteller ve bankalar yerleşti. 1896 yılında şehrin en önemli idari ve siyasi yapı olarak Kudüs belediyesi de Yafa yoluna taşındı¹²¹.

Mir'âtü's-Şark'ın 1919-1925 yılları arasında taranan sayıları içerisinde Yafa Kapısı'na ilişkin önemli bulgular elde edilmiştir. Bunların birinde askerî birlikler General Seconshi(?)'ye Yafa Kapısı yanında selam verme töreni yapmışlardır. Kutlamaya şehir âyânı ve ruhanilerin de katıldığı belirtilmiştir¹²². Kudüs'teki birçok seküler kamusal faaliyetin merkezlerinden biri Yafa kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmını teşkil eden sanatsal faaliyetler, sergiler kapı etrafında gerçekleştirilen kamuya açık düzenlemelerle gerçekleştirilmekteydi. Örneğin burada Yüksek Komiser'in katıldığı bir sanat sergisi açılmıştır¹²³. Sergi çok ilgi görmüş olmalı ki *Mir'âtü's-Şark*, sonraki sayılarda da sergiye ilişkin değerlendirme yazıları

121 Yasemin Avcı, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1922. Tebliğin yayımlanmamış metnini benimle paylaşan Yasemin Avcı'ya teşekkür ederim. Tebliğin basılı özeti için bk. Yasemin Avcı, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)" *XIX. Türk Tarih Kongresi Tebliğ Özet Kitabı*, Ankara 1922, s. 487-489.

122 *Mir'âtü's-Şark*, 10 Aralık 1919, s. 3.

123 *Mir'âtü's-Şark*, 8 Nisan 1921, s. 4.

yayımlamıştır¹²⁴. Yüksek Komiser'in katılımıyla açılan bu serginin Winston Churchill'in Londra Konferansı akabinde Kudüs'e gerçekleştirdiği ziyaret esnasında vuku bulmuştur. Belki de bu sergi ve benzerlileriyle siyasi hadiseler nedeniyle şehir hakkında meydana gelen veya ortaya çıkması muhtemel gerilimi ve sonuçlarını azaltmak istenmiştir.

Filistinlilerin önemli toplu gösterilerinden biri olan Nebi Musa kutlamalarının da Yafa kapısıyla çok yakından ilgisi bulunmaktaydı. Bu çerçevede 1920 Nebi Musa olayları gazetelerde geniş bir yer bulmuştur¹²⁵. Söz konusu olaylar sırasında Yafa Meydanı'nın binlerce gösterici tarafından toplanma merkezi olarak kullanılmış olması önemlidir. Bu ise, Osmanlı döneminde kozmopolit bir kent merkezi olarak gelişen, ulaşım odağı ve iş merkezi olarak öne çıkan Yafa Meydanı'nın İngiliz mandası döneminde nitelik değiştirerek belirgin bir politik içerik kazanmaya başladığını göstermektedir. Yafa Meydanının 1920 yılından itibaren Kudüs'teki politik gösteri ve isyanların merkezlerinden biri hâline gelmesi, toplumsal kimliğin inşası ile mekânın politik değeri arasındaki karşılıklı ilişkinin açıklanması açısından önem arz etmektedir. Osmanlı uygulamalarından kalma, birliği hedefleyen ve bunun karşısında yer alan düşüncelere devamı şeklinde uygulanarak, bir karşı kamusal hareketi olarak Nebi Musa kutlamaları süreci *Mir'âtü's-Şark*'ta ayrıntılarıyla yer bulmuştur¹²⁶. Nebi Musa kutlamaları yıl içerisindeki en büyük kutlamalarından biriydi ve yılda bir kez gerçekleşmekteydi. Ancak yukarıda işaret edilen benzeri etkinlikler çok daha sık yapılmış ve bu organizasyonlar görece daha az bir çabayı gerektirmiştir. Bunlardan biri için, 1922 Nisan ayında Yafa Kapısı civarında sanatkar ve zanaatkarlar için bir sergi düzenleneceği yönetim tarafından bildirilmiştir. Organizasyon için yüksek komiser tarafından bir komisyon oluşturulmuştur¹²⁷.

Yafa Kapısı'nın en önemli kamusal göstergelerinden biri hiç şüphesiz Sultan II. Abdülhamit tarafından yaptırılmış olan saat kulesiydi. Bu saat için de bir organizasyon tertip edilmiştir. Ancak bu organizasyon yukarıda işaret edilenlerden mahiyet itibarıyla çok farklı bir tertipti. Belediye tarafından yapılan ilana göre *Korunmuş Kudüs Cemiyeti (el-Cem'îyyetu'l-Kudsi'l-Muhassana)* herkese Yafa Kapısı'nda bulunan

124 *Mir'âtü's-Şark*, 12 Nisan 1921, s. 4; *Mir'âtü's-Şark*, 19 Nisan 1921, s. 4; *Mir'âtü's-Şark*, 29 Nisan 1921, s. 4.

125 *Mir'âtü's-Şark*, 14 Nisan 1920, s. 3; *Mir'âtü's-Şark*, 28 Nisan 1920, s. 3.

126 *Mir'âtü's-Şark*, 19 Nisan 1921, s. 2; *Mir'âtü's-Şark*, 26 Nisan 1921, s. 2-3.

127 *Mir'âtü's-Şark*, 15 Şubat 1922, s. 3.

saatin ve kule taşlarının mezatta satılık olduğunu, ilgilenenlerin genel şartlara uyulması için belediyeye müracaat etmeleri gerektiğini duyurmuştur¹²⁸.

Yafa meydanı Kudüs'ün şehir içi ve şehirlerarası ulaşımında önemli bir odak olma özelliğini motorlu taşıtların kullanılmaya başlanmasından sonra da korumuştur. Ayrıca gazetenin pek çok sayısında Yafa Kapısı ve Şam Kapısı etrafında yer alan, avukat büroları, çeşitli mağaza ve dükkânlar vb. hakkında ilanların olduğu görülmüştür. Söz konusu ilanlar, Yafa Kapısı ve Şam Kapısı etrafındaki mekân kullanımını açıklamak için, dolayısıyla bu bölgelerin kamusal mekân ve bir iş merkezi olarak niteliğini değerlendirmek için önemli verilerdir. Örneğin bir reklamda Yafa Yolu'nda İngiltere'den sabun ve benzeri emtianın yanı sıra Şükrü Cemel'in (Jamals Grocery) bakkal reklamı yapılmıştır. Ayrıca sonraki yıllarda reklamı sıkça yapılacak olan ve Yafa Kapısı caddesinde olduğu belirtilen "Cohen'in Yeri" adlı yerin reklamı ilk sayılarda yapılmış görünüyor¹²⁹.

Mandater Yönetim'in Modern "Harem-i Şerifi": Hükûmet Konağı

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun küçük ya da büyük neredeyse tüm şehirlerinde inşa edilen hükûmet konakları, modern bürokratik devletin kuruluş süreciyle yakından ilişkilidir. Bu yapılar, taşradaki idari yapının yeniden düzenlenmesi ve güçlendirilmesi sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Tanzimat Dönemi'nin hükûmet konakları, önceki dönemde "paşa kapısı", "vali sarayı" veya "vali konağı" gibi adlarla anılan yapılardan belirgin bir biçimde ayrılır. Ayrıca, hükûmet konaklarının yalnızca idari bir merkez olmanın ötesinde, İmparatorluk tebaasına padişahın siyasi ve idari gücünü, devletin büyüklüğünü ve kudretini hatırlatan sembolik güç merkezleri olarak görüldüğünü de göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çerçevede hükûmet konakları hem modern devletin kurumsal yapısını hem de merkezî otoritenin taşradaki varlığını temsil eden önemli yapılar olarak değerlendirilmelidir. Tanzimat sonrasında idari yapılanmadaki köklü değişiklikler şehrin yapılarına yansımış, her biri İstanbul'daki nezaretler tarafından atanan maaşlı memurların görev yaptığı, belirli uzmanlık alanlarına sahip devlet daireleri kurulmuştur. Osmanlı şehirlerindeki mülki idare memurları ve idari organlar, genellikle hükûmet konağı içinde veya onun yakın çevresinde konumlanmıştır. Bu gelişmeler, hükûmet konaklarının yalnızca idari merkezler olmaktan öteye geçerek, devletin taşradaki örgütlenme ve yönetim sürecinde merkezî bir rol oynadığını

128 *Mir'âtü's-Şark*, 18 Şubat 1922, s. 4.

129 *Mir'âtü's-Şark*, 10 Aralık 1919, s. 4.

göstermektedir. Bu bağlamda, XX. yüzyılın başlarında Kudüs Hükûmet Konağı, kentün tüm idari birimlerini bünyesinde toplamış ve aynı zamanda belediye işlerinin de buradan yönetilmesini sağlamıştır¹³⁰. Avcı'nın işaret ettiği gibi, hükûmet konakları Osmanlı siyasi kudretinin kendini şehir mekânında temsil etme, bu temsiliyeti hükmetme örüntüleriyle yansıtmaya ve meşruiyetini sağlama metodlarıyla değerlendirmek gerekir¹³¹.

Bir yönüyle İngiliz merkezi yönetimine diğer yönüyle Filistinlilere dönük olan Kudüs idari ve sosyal yapısının merkezi olan hükûmet konağı gazete satırlarında kendine yer edinmiştir. Bunların biri Emir Abdullah'ın Winston Churchill'i ziyaret amacıyla Kudüs hükûmet konağına yaptığı ziyaret dolasıyladır. Amman'a gittiği esnada yaptığı konuşma ve Emir Abdullah'ın Yüksek komisere cevabı *Mir'âtü's-Şark*'ta yer almıştır¹³².

Kudüs Hükûmet Konağı önemli kişiler için ehemmiyet arz eden tarihlerde bazı konuşmaların yapılmasına, bildirilerin sunulmasına ev sahipliği etmiştir. Örneğin İngiltere Kralı V. George'un doğum günü münasebetiyle genel komiserin 3 Haziran'da hükûmet konağında yaptığı konuşma bunlardan biridir¹³³. Benzer bildirimlerden biri Kudüs dinî cemaatlerinin mümessil atamasında görülmektedir. V. George'un buyruğu hükûmet konağında okunarak Monsenyör Turyan Ermeni patriği olarak atanmıştır. Yüksek komiser, diğer yöneticiler, Hristiyan ruhaniler ve âyândan başkaları bu törene katılmıştır¹³⁴.

1922 yılı belediyenin kamusal mekân ve binaları tamir kararı almış olduğu görülmektedir. Yıl içerisinde yapılacağı bildirilen bir dizi iş cetvelinde hükûmet konağında tamirat yapılacağı başlığı bulunmaktadır¹³⁵. Konak tamirata alınmadan evvel bir eğlence tertip edilmiştir. "Raks Gecesi" başlığıyla verilen habere göre Samuel'in doğumu hükûmet konağında dans için verilen davet ile kutlanmıştır. İngiliz, Vataniler (Filistinliler) ve Yahudilerden oluşan yüz kişilik bir konu grubundan söz edilmiştir. Gazete, davetin masraflarının yönetim tarafından

130 Yasemin Avcı, "Kudüs Hükûmet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, No.10, 2021, s. 10-11.

131 Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükûmet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017, s. 233.

132 *Mir'âtü's-Şark*, 22 Nisan 1921, s. 3-4.

133 *Mir'âtü's-Şark*, 7 Haziran 1921, s. 1-3.

134 *Mir'âtü's-Şark*, 14 Kasım 1921, s. 3.

135 *Mir'âtü's-Şark*, 28 Ocak 1922, s. 3.

karşılanması durumunda bunun yanlış olduğuna, davet eden tarafın masrafları üstlenmesi gerektiğine, hükûmet gelirlerinin sadece halk için harcanabileceğine dikkat çekmiştir¹³⁶. Gazetede hükûmet konağında gerçekleştirilen balo gecesi için yapılan eleştiri üzerine *Mir'âtü's-Şark* ile temasa geçildiği ve söz konusu etkinliğin yönetim tarafından karşılanmadığı bilgisi verilmiştir. Yönetimin bu açıklaması nedeniyle gazete tarafından kendilerine teşekkür edilmiştir¹³⁷. Belki de balonun verilmiş nedeni o sırada Kudüs'e gelmiş olan Gazeteci Alfred Lord Northcliffe (1865-1922) idi. Onun gelişi Kudüs gazetecileri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Zira uluslararası temsiliyeti olan meslektaşlarına ülkelerinde yaşananlar hakkında doğru bilgi alışverişi yapacaklarını ummuşlardır. Bu çerçevede Kudüs'e gelişi duyulur duyulmaz *Mir'âtü's-Şark*'ta kendisine hitaben başmakale mesabesinde açık mektup neşredilmiştir¹³⁸.

Gazeteci Alfred Lord Northcliffe'in Kudüs'e gelişi nedeniyle Mesihî Barışı Cemiyeti Kudüs Hükûmet Konağı'na önemli isimleri taşımak için bir araç tahsis etmiştir. Araçta *Mir'âtü's-Şark*'ın sahibinin yanı sıra Kâmil Medri, İsa el-İsa gibi önemli başka önemli gazeteciler bulunmuştur. Hükûmet konağına vardıklarında bu grup konağın karşılama odasına alınmıştır. Odada Kudüs'ün yanı sıra Nablus ve Hayfa'dan gelen grupların olduğu aktarılmıştır. Saat 09.00 olduğunda gazeteciler içeri alınmış ve Northcliffe ile görüştürülmüşlerdir. Rağıb Efendi el-İmam ülkenin durumunu (*kadiyyetu'l-bilâd*) çok açık bir şekilde anlatmış, bu anlatılanları Vedit Efendi eş-Şufteri İngilizce'ye aktarmıştır. Gazeteciler on dakika sonra çıkarılmıştır. Akabinde özel bir grup görüşmeye devam edilmiştir ki aralarında *Mir'âtü's-Şark*'ın sahibi de yer almıştır. Üstelik Northcliffe'e gazetenin birinci sayfasından yayımlanan mektubu takdim etmiştir. Topluluk ile yapılan konuşmalarda Northcliffe, birinin kendisine burada resmî tüm çalışanların (*el-mustahdemîn*) Yahudi olduğunu aktardığını ancak bunun gerçek olmayacak kadar gülünç olduğunu söylemiştir. Buna mukabil ona, bununla kastedilenin her şeyde Yahudilerin isteklerine uyulduğunun vurgulanmak istendiği söylenmiş, o da bunu desteklemiştir. Görüşme yapan Filistinli topluluktan bir başkası Northcliffe'e İngiltere'de umumi kanaati yöneten kişi olduğunu söylemiş ve yukarda zikredilen meseleyi kendi kamuoyuna taşımasını istemiş, buna mukabil Northcliffe de sadece kendi gazetesinin yöneticisi olduğunu belirterek İngiltere'de umumi kanaati yönetenlerden biri olduğunu kabul etmiştir.

136 *Mir'âtü's-Şark*, 20 Ocak 1922, s. 3.

137 *Mir'âtü's-Şark*, 7 Şubat 1922, s. 4.

138 *Mir'âtü's-Şark*, 7 Şubat 1922, s. 1.

Sonrasında Northcliffe başka bir gurupla görüşmek üzere kendilerinden müsaade istemiş ve aynı gün öğleden sonra 15.00 için onlara randevu vermiştir. Randevu saati geldiğinde tüm gazeteciler görüşmeye alınmıştır. Northcliffe bu ülkede Müslümanların ihtiyaç duyduğu şeyin İngiliz metoduyla düşünecek kişiler olduğunu belirtmiştir. Northcliffe konuşmasının devamında bilinenin aksine İngilizlerin çok hoşgörülü olmadıklarını ve kuralcı davrandıklarını altını çizmiş, “bu kurallar ve adetler de sizinkilerden farklıdır” diye ilavede bulunmuştur. *Mir’âtü’ş-Şark*’ın sahibi Northcliffe’e “bu yönetimle anlaşılamamamızın nedeni yönetimin (*el-hukûme*) bizi anlamaması ve bizlerin de onu anlamamamızdır. Bu garipsenmemeli, zira batılı şarklıyı ve şarklı da batılıyı anlayamaz. Bir anlaşma yolu bulunursa tüm münafaret ortadan kalkacaktır” demiştir. *Filistin* gazetesi sahibi “Filistin’i şarka açılan bir kapı olarak görüyor ve burayı Yahudilere teslim ederek alacağınızı düşünüyorsanız bunda yanılıyorsunuz. Selametiniz Araplarla dostluktur, iki toplumun maslahatı bu birlikteliğe bağlıdır” demiştir. *Mir’âtü’ş-Şark*’ın sahibi de bu minvalde bir iki cümle sarf edince Northcliffe onlara şu cevabı vermiştir: Siz zannediyor musunuz ki İngiliz devletleri içerisinde Filistin çok önemli bir yerdir? Esasında İngiliz halkı Kudüs, Nasıra ve Beytu Lahim hariç burada hiçbir yeri tanımaz ki buraları da mukaddes kitaplarda geçtiği için tanımaktadır. Buna rağmen mevkilerini bilmektedir. İngiliz halkı ne burayı ne de buranın sorunlarını bilir. Sizlere Balfour’u duyan elli bin kişiden biri olduğumu söylersem” diye cevap vermiş ve Filistin’i hayalindekinden kötü gördüğünü belirtmiştir. “Davamızda bizim yanımızda mısınız?” şeklinde yöneltilen soruya “Filistin hakkında fikrim yok, ancak çok imzalı özlü yazılar yazıp gönderirseniz İngiltere’de yayımlarım” cevabını vermiştir¹³⁹. Kendisi de Kudüs’ten ayrılmadan evvel Filistin’in güncel durumuna ilişkin bir yazı kaleme almış ve bu yazı *Mir’âtü’ş-Şark*’ta yayımlanmıştır¹⁴⁰.

Hükûmet Konağı’nın bu nevi uzlaşım alanı olma fonksiyonu yanında bir diğer kamusal vazifesi belediye iş ilanlarında müracaat mekânı olmasıydı. “Resmî İlan” başlığıyla verilen bir gazete ilanında yönetimde çalışmak isteyenler için yapılacak imtihan bilgileri yer almıştır. Resmî üç dil olarak tanımlanan İngilizce, Arapça, İbranice yapılacak sınava ilişkin belgelerin ve bu dilleri bildiğine dair evrakın sınav öncesinde Hükûmet Konağı’na ulaştırılmaları gerektiği bildirilmiştir¹⁴¹.

139 *Mir’âtü’ş-Şark*, 15 Şubat 1922, s. 2.

140 *Mir’âtü’ş-Şark*, 25 Şubat 1922, s. 1-2.

141 *Mir’âtü’ş-Şark*, 25 Şubat 1922, s. 4.

Sonuç

Habermas'ın kamusal alan teorisi, bireylerin toplumsal meselelerde eleştirel bir akıl oluşturarak tartışmaya katıldığı ortak bir alanı tanımlar. Kudüs örneğinde bu teoriyi ele aldığımızda, Osmanlı Dönemi'ndeki dinî aidiyet temelli topluluk yapısının, şehir sakinlerinin belli bir ortak kamusalılık oluşturmalarını sağladığı görülmektedir. Ancak bu kamusal alanın, modern dönemde siyasal içerik kazanarak dönüşüme uğradığı anlaşılmaktadır. Özellikle İngiliz Manda Yönetimi altında, Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî cemaatlerin kamusal alan içerisindeki yerleri ve etkileri ciddi değişimlere uğramıştır.

Hannah Arendt'in kamusal alan ve “ortak dünya” kavramları bağlamında bakıldığında, Osmanlı Dönemi Kudüsü'nde, farklı dinî ve etnik toplulukların çeşitliliğin yarattığı zorluklara rağmen bir arada var olabilme becerisi, toplumsal bir dayanışma örneği sunmaktadır. Bu dönemde topluluklar arasında keskin bir mücadele alanı oluşmamakla birlikte, bu çeşitliliğin toplumsal bir denge unsuru olarak işlev gördüğü söylenebilir. Ancak İngiliz manda dönemi, bu dengeyi bozan yeni bir politik ortam yaratmıştır. Ortodoks Hristiyan topluluğu, Osmanlı himayesinin ortadan kalkmasıyla siyasi ve idari bir zayıflık yaşamış, İngiliz yönetimi ise bu zayıflığı gidermek yerine cemaatin çaresizliğini derinleştirmiştir. Habermas'ın kamusal alan teorisi, bu bağlamda Kudüs'te dinî cemaatler arasındaki siyasal ve toplumsal etkileşimleri anlamak için önemli bir çerçeve sunar. Ancak, Arendt'in “kamusal alanın eylem temelli yapısı” anlayışı, İngiliz Manda Yönetimi'nin pasif tutumunun, Ortodoks topluluğun kamusal alandaki etkinliğini zayıflattığını açıklar. Bu durum, Kudüs'ün çeşitliliğinin dinamik bir kamusal alan yaratma potansiyelinin İngiliz yönetimi altında baltalandığını göstermektedir.

Osmanlı döneminde topluluklar arasında nispeten istikrarlı bir denge üzerine kurulu olan Kudüs kamusal alanı, İngiliz Manda Yönetimi altında siyasal gerilimlerin gölgesinde şekillenmiştir. Ortodoks Hristiyanların kamuya açık mekânlardaki varlığı, Habermas'ın belirttiği anlamda bir kamusal tartışma alanı yaratmaktan ziyade, Arendt'in ifade ettiği şekilde bir “kamusal yoksunluk” hâliyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, gelecek araştırmaların, Osmanlı sonrası Kudüs'teki kamusal alanın dönüşümünü, farklı topluluklar arasındaki ilişkiler ve yönetim politikaları ışığında daha geniş bir perspektifle ele alması gerekmektedir.

Osmanlı Dönemi'nde, dinî ve etnik topluluklar arasında, çeşitliliğin yarattığı zorluklara rağmen, birbirine bağımlı bir kamusal alan vardı. Bu, Foucault'nun

“iktidarın her yerde olduğu ancak belirli mekânlarda daha yoğunlaştığı” görüşüne uygun olarak, yerel bağlamda güçlü bir sosyal dengeyi temsil ediyor. Ancak İngiliz manda dönemi, bu dengeyi bozan yeni bir iktidar rejimi getirmiştir. Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî gruplar, Osmanlı yönetiminin sağladığı himayeden mahrum kaldığında, İngiliz yönetimi bu toplulukları güçlendirmek yerine onların çaresizliğini artırmıştır.

Foucault’nun bilgi ve iktidar arasındaki bağlantıyı vurgulayan yaklaşımı, İngiliz yönetiminin kamusal alan üzerindeki pasif ama dönüştürücü etkisini anlamada kritik bir önem taşır. İngiliz manda yönetimi, Ortodoks topluluğun kamusal alanındaki etkinliğini zayıflatırken, bu grupların söylemlerini şekillendiren bilgi alanlarını da daraltmıştır. Bu bağlamda, Foucault’nun söylem analizi, Kudüs’teki dinî cemaatlerin kamusal alanda nasıl sessizleştirildiğini ve bu sessizlikle birlikte iktidar ilişkilerinin nasıl yeniden yapılandığını anlamamızı sağlar. Bu süreç, Ortodoks Hristiyan topluluğu gibi dinî grupların maruz kaldığı idari ve siyasi zayıflıklarla somutlaşmıştır. Osmanlı döneminde bir arada var olabilme becerisi sergileyen bu topluluklar, İngiliz yönetimi altında marjinalleşmiş, bu da Kudüs’ün kamusal alanının dinamiklerini kökten değiştirme açık hâle getirmiştir.

Kasım 1917 tarihli Balfour Deklarasyonu, Mandater Filistin’de toplumsal ve siyasal dinamikleri dönüştüren temel unsurlardan biri olmuştur. Habermas’ın kamusal alan teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, Filistin basınının, özellikle *Mir’âtü’ş-Şark* gibi gazetelerin, kamuoyunun İngiliz Manda Yönetimi’ne ve Siyonizm politikalarına ilişkin eleştirilerini dile getirdiği bir yazınsal kamusal alan oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu alan, İngiliz yönetiminin dinî kimlik temelli ayrımcılığı teşvik eden politikaları nedeniyle, kapsayıcı bir eleştirel akıl oluşturma potansiyelinden yoksun kalmıştır. Osmanlı Dönemi’ndeki ortak şehirlik bilinci, gruplar arası geleneksel ilişkilerin dinamiklerini sağlamış ve uzun bir süre bir arada yaşama kültürünü desteklemiştir. Ancak İngiliz Manda Yönetimi altındaki politikalar, bu dengeyi bozarak dinî kimlikler üzerinden ayrımcılığı derinleştirmiştir. Hannah Arendt’in kamusal alan ve “bir arada var olma” ilkesi bağlamında bu durum, kamusal alanın parçalanmasına ve gruplar arası etkileşimlerin azalmasına neden olmuştur.

Bu süreçte Yahudilerin dinî bir cemaatten uluslararası siyasi etkinliği olan bir ulusa dönüşmesi, Filistin’deki Siyonizm karşıtı milliyetçi söylemleri güçlendirmiştir. Filistinli Müslüman ve Hristiyan toplulukların bir araya gelerek milliyetçi bir kimlik oluşturma çabaları, Habermas’ın “kamusal tartışma” mekanizmasının

belirli ölçüde işlediğini gösterse de bu çabalar yeterli uluslararası desteği bulamamış ve bölgedeki dengenin yeniden kurulmasına katkı sağlayamamıştır. Bu bağlamda *Mir'âtü's-Şark* gazetesi, Filistin kamuoyunun İngiliz yönetimi ve Siyonizm karşısındaki tutumlarını dile getiren bir platform olarak, Habermas'ın ifade ettiği anlamda bir “eleştirel kamuoyu” oluşturma potansiyeline sahip olmuştur. Ancak bu potansiyel, İngiliz yönetiminin Siyonizm'e verdiği emperyal destekle sınırlandırılmış ve Arendt'in tanımladığı “ortak dünya” anlayışını zayıflatmıştır. Balfour Deklarasyonu sonrasında Filistin'de toplumsal ve siyasal dinamiklerin dönüşümü, Habermas'ın kamusal alan ve Arendt'in “bir arada var olma” kavramları bağlamında analiz edildiğinde, bölgedeki topluluklar arası ilişkilerin kırılgan hâle geldiği ve kamusal alanın parçalanarak kutuplaştığı görülmektedir. Bu durum, yazımsal kamusal alanın siyasal birliği destekleme potansiyeline rağmen, dışsal güçlerin müdahalelerinin bu alanın etkisini nasıl sınırlandırabileceğini göstermektedir.

İngiliz Mandası döneminde Harem-i Şerif, dinî niteliğiyle birlikte politik anlam taşıyan bir kamusal mekân hâline gelmiş, Filistin'deki toplumsal ve siyasal dönüşümlerin önemli bir sahnesi olmuştur. Habermas'ın kamusal alan kavramı bağlamında, Harem-i Şerif'in bu dönemde yalnızca dinî bir ibadet alanı olmaktan çıkarak siyasal tartışmaların ve protestoların odağı hâline gelmesi, kamusal alanın dönüştürücü gücünü yansıtmaktadır. Burada gerçekleştirilen konuşmalar ve eylemler, Filistin kamuoyunda geniş bir yankı uyandırarak yazılı basın aracılığıyla tedavüle girmiştir. Bu süreç, Habermas'ın tanımladığı “kamusal müzakere”nin, Harem-i Şerif üzerinden işlediğini göstermektedir.

Arendt'in “bir arada var olma” kavramı bağlamında, Harem-i Şerif aynı zamanda yerel ve uluslararası Müslüman liderler için bir dayanışma ve temsil platformu işlevi görmüştür. Arendt'in kamusal alanı bireylerin ortak bir dünya oluşturmak üzere bir araya geldiği bir alan olarak tanımlaması bağlamında Harem-i Şerif, Müslüman liderlerin Filistin kamuoyuna seslendikleri ve Filistin meselesinin uluslararası düzeyde yankı bulduğu bir “ortak dünya” yaratma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak, bu çabaların İngiliz Mandası'nın yapısal kısıtlamaları nedeniyle uzun vadeli bir siyasal birliğe dönüşmesi mümkün olmamıştır.

Michel Foucault'nun mekân ve iktidar ilişkisi üzerine yaptığı çalışmalar ise Harem-i Şerif'in dönüştürülen anlamını açıklamak için önemli bir perspektif sunar. Foucault, mekânın yalnızca fiziksel bir alan değil, aynı zamanda iktidarın şekillendiği ve uygulandığı bir sahne olduğunu ifade etmesinden hareketle söylersek, İngiliz Mandası döneminde Harem-i Şerif yalnızca bir dinî alan değil,

aynı zamanda siyasi söylemlerin yeniden üretildiği ve uluslararası bağışların toplandığı bir “iktidar mekânı” hâline gelmiştir. Bu durum, dinî ve siyasi söylemlerin iç içe geçtiği bu alanın, bölgedeki çatışmanın mikrokozmosu olarak işlev görmesi-ne neden olmuştur.

Filistin gazeteleri bireylerin ortak meseleleri tartışıp fikir alışverişinde bulunarak kamuoyu oluşturduğu bir mecra olmuştur. Bu bağlamda *Mir’âtü’ş-Şark*, Filistin halkının siyasi ve toplumsal meselelerini tartıştığı bir platform olarak değerlendirilebilir. Filistin toplumunda çeşitli grupların bir araya gelerek kolektif olarak tartışma yürüttüğü bir medya organı olarak yazınsal bir kamusal alan oluşturmuştur. Gazetenin, İngiliz Mandası’na karşı Filistinli Arapların haklarını savunma işlevi, bu açıdan kamusal alanın gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim Filistin’deki Arap milliyetçiliği, kamusal alanın siyasi bir niteliğe bürünmesiyle gelişmiştir. Bu çerçevede siyasi kamusal alanın oluşumunda önemli bir role sahipti; Filistin halkının İngiliz Mandası’na ve Siyonist yerleşimine karşı örgütlenme ve direniş bilincini güçlendiren bir medya organı olarak işlev görmüştür. Gazetenin yayınladığı makalelerle, toplumun kolektif bilincini ve siyasi tutumlarını şekillendirmiş, Filistin’in toprak kayıpları, yerleşimci hareketler ve İngiliz yönetimine karşı direniş gibi kamusal meseleleri gündeme getirmiştir. Ayrıca kültürel içerikleriyle Filistin toplumunun ortak değerlerini ve kimliğini inşa *Mir’âtü’ş-Şark*, sürecinde kamusal bir işlevsellik yaratmıştır. Toplumun Filistin meselelerine dair bilgi edinmesini ve fikir üretmesini sağlayan bir araç olarak, bir iletişim kanalı işlevi görmüş, Filistinliler arasında fikir alışverişine ve eleştirel düşünceye katkı sağlamıştır. Böylece gazetede yayımlanan makaleler, haberler ve kamuoyunu bilgilendiren diğer içerikler üzerinden bir kamusal alan gerçekleştirilmiştir. Bunlara ilave olarak Filistin’de yerel yönetimler ve toplumun farklı kesimleri arasında bir köprü işlevi görmüş, kamusal meselelerin gazetede tartışılmış ve bu tartışmalar Filistin halkının yerel düzeydeki siyasi katılımını arttırmaya çalışmıştır. Yerel hükûmet ve İngiliz yönetimi gibi resmî otoritelere karşı eleştirel bir bakış açısı sunarak kamusal tartışmaların yoğunlaştığı bir alan yaratmıştır. *Mir’âtü’ş-Şark*’ın yayınladığı eleştiriler, toplumsal bilinç ve siyasi direniş açısından kamusal alanın nasıl bir işlev kazandığını ortaya koymakta ve bu kamusal alan yazınsal bir mecra üzerinden ne derece aktif kıldığını ve gazetenin bu alandaki etkisini göstermektedir.

Mir’âtü’ş-Şark gazetesi, Filistin toplumunda yazınsal kamusal alanın gelişimine öncülük eden bir platform olarak değerlendirilebilir. Habermas’ın kamusal alan kavramı çerçevesinde, gazete bireylerin ortak meseleleri tartışarak kamuoyu oluş-

turduğu bir mecra işlevi görmüş, özellikle İngiliz Mandası ve Siyonist yerleşim politikalarına karşı Filistin halkının haklarını savunmada önemli bir rol oynamıştır. Habermas'ın tanımına uygun olarak, gazete bir "akılcı tartışma" alanı yaratarak Filistin halkının toplumsal dayanışmasını güçlendirmiş, siyasi bilincini pekiştirmiş ve kolektif bir kimlik inşasında etkili olmuştur.

Arendt'in "kamusal alan"ı insanların ortak bir dünya inşa ettiği ve birlikte hareket edebildiği bir alan olarak tanımlayan yaklaşımı, *Mir'âtü's-Şark*'ın toplumsal etkisini anlamada kilit bir kavramsal çerçeve sunar. Gazetenin, Filistin toplumunun farklı kesimlerini bir araya getirerek ortak bir siyasal söylem oluşturma işlevi, Arendt'in "eylem ve konuşma" yoluyla kamusal alanın inşası fikrine uygundur. Gazetenin, toplumu İngiliz Mandası'nın eşitsizliklerine karşı birleştiren ve Filistin halkının siyasi tutumlarını biçimlendiren içeriği, Arendt'in ortak bir dünya inşa etme kavramını somutlaştırmaktadır.

Foucault'nun iktidar ve bilgi ilişkisi bağlamında, *Mir'âtü's-Şark*, bilgi üretiminde ve dağıtımında merkezi bir rol üstlenerek Filistin toplumundaki iktidar dinamiklerini sorgulayan bir platform olmuştur. Gazetenin eleştirel makaleleri ve haber içerikleri, Foucault'nun iktidarın farklı biçimlerini ifşa eden bilgi yapıları oluşturduğu fikrine uygun bir şekilde, İngiliz Mandası ve Siyonizm karşısında toplumsal direnişi mümkün kılan bir bilgi alanı yaratmıştır. Bu bağlamda gazete, Filistin toplumunda eleştirel bilincin ve direnişin odağı hâline gelmiş, yerel otoritelerle halk arasında köprü işlevi görerek kamusal meseleleri görünür kılmıştır.

Sonuç olarak, *Mir'âtü's-Şark*, Filistin halkının siyasi bilincini ve toplumsal dayanışmasını oluşturduğu yazınsal kamusallık aracılığıyla güçlendirmiştir. Habermas, Arendt ve Foucault'nun kamusal alan teorileri ışığında değerlendirildiğinde, gazete sadece bir haber kaynağı değil, aynı zamanda toplumu dönüştüren ve bir araya getiren bir platform olarak işlev görmüştür. Bu işlev Filistin halkının kolektif bilincini güçlendirmiş, yerel yönetim ve İngiliz otoritelerine yönelik eleştirel tartışmaların yoğunlaşmasını sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Süreli Yayınlar

el-Câmi'atu'l-Arabiyye, 1928, 1929, 1930.

el-Karmil, 1920, 1925.

el-Livâ, 1935, 1936.

Mir'âtü's-Şark, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924, 1925.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Armstrong, Karen, *One City, Three Faiths*, Random House, New York 2005.

Arendt, Hanna, *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago 1958.

Avcı, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

Avcı, Yasemin - Özdemir Yazıcı, Ömür, "Kudüs Kamame Kilisesi: Hristiyanlığın Merkezinde Osmanlı Mirası ve Statüko Meselesi", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 15, S. 29, 2019, 35-58.

Avcı, Yasemin, "Kudüs Hükümet Konağı: Osmanlı Modernleşmesinin Mimari Temsili (1854-1917)", *Filistin Araştırmaları Dergisi*, 2021, No.10, 1-21.

Avcı, Yasemin, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", *XIX. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2022.

Avcı, Yasemin, "Kudüs'te Toplumsal Ayrışmayı Mekân Üzerinden Okumak: Kentin Merkezi Bab el-Halil (Yafa) Meydanı (1871-1948)", *XIX. Türk Tarih Kongresi Tebliğ Özet Kitabı*, Ankara 1922, s. 487-489.

Beška, Emanuel, "Yusuf al-'Isa: A Founder of Modern Journalism in Palestine", *The Jerusalem Quarterly*, 74, 2018, 7-13.

Benhabib, Seyla, *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*, Routledge, New York 1992.

Bunton, Martin, "Mandate Daze: Stories of British Rule in Palestine, 1917-48", *International Journal of Middle East Studies*, Special Issue: Commemorating the 1973 War, Vol. 35/No. 3, 2003, s. 485-492.

Büssov, Johann, "Devrimin Çocukları: Filistin'in Sosyal Hayatında Çocuklar, 1908-1914", *Jön Türklerin Filistin'i*, drl. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio, çev. Erkal Ünal, Küy Yayınları, İstanbul 2016.

Cohen, Michael J., *Palestine and the Great Powers 1945-1948*, Princeton University Press, Princeton 2016.

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, University of California Press, Berkeley 1995.

Dean Mitchell, *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*, Sage Publications, New York-London 2010.

Do, Nhat-Dang and Provence, Michael, "The Legitimacy of Repression: The History of Martial Law in British Controlled Palestine", *Equilibrium*, Vol. 2, Fall, 2016, s. 17-29.

Dolu, Alaattin, *Osmanlı Kudüs'ü Kemt Kimliği Nüfuz ve Meşruiyet 1703-1789*, Küre Yayınları, İstanbul 2020.

Ebu-Gazaleh, Adnan, "Arab Cultural Nationalism in Palestine During the British Mandate", *Journal of Palestine Studies*, 1972, Vol. 1, No. 3, 1972, s. 37-63.

Foster, Zachary J., "Arabness, Turkey and the Palestinian National Imagination in the Eyes of Mir'at al-Sharq (1919-1926)", *Jerusalem Quarterly*, 42, 2010, 61-79.

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, Pantheon Books, New York 1977.

Fraser, Nancy, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, 1990, 25/26, s. 56-80.

Güneş, Hasan Hüseyin, *Bir Taşra Şehrinden İnsan Manzaraları Osmanlı Kudüsünde Vakıflar ve İnsanlar*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.

Hanania, Jurji Habib, "History of the Earliest Press in Palestin, 1908-1914", *The Jerusalem Quarterly*, 32, 2018, 51-69.

Habermas Jürgen, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. MIT Press, Cambridge 1989.

Hûrî, Y., *es-Sehâfet'l-Arabiyye fî Filistîn 1876-1948*, Müessesetu'd-Dirâseti'l-Filistiniyye, Beyrut 1986.

Kabha, Mustafa, *The Palestinian Press as Shaper of Public Opinion 1929-39: Writing up a Storm*, Valentine Mitchell, London 2007.

Khoury, Philip S., *Syria and The French Mandate: The Politics of Arabs Nationalism 1920-1945*, Princeton University Press, New Jersey 1987.

Khalidi, Rashid, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997.

el-Kuda, Ahmed Hamid İbrahim, *Nasârâ al-Kuds: Dirâse fî Dav'î'l-Vesâiki'l-Usmâniyye*, Merkezu Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye, Beyrut 2007.

Maraşlı, A., vd., *el-Mevsû'atu'l-Filistîniyye*, III, Dimaşk 1984.

Najjar, Aida Ali, *The Arabic Press and Nationalism in Palestine, 1920-1948*, Syracuse University PhD Tesis, the Graduate School of Syracuse University, New York 1976.

Segev, Tom, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*, Metropolitan Books, Ontario 2000.

Süleyman, M., *Târîhu's-Sahâfeti'l-Filistîniyye 1876-1976*, I, Müessesetu Beyân li's-Sahafe ve'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut 1987.

Seikaly, May, *Haifa: Transformation of a Palestinian Arab Society, 1918-1939*, I.B. Tauris, London 2000.

Sinanoglu, Penny, "British Plans for the Partition of Palestine, 1923-1938", *The Historical Journal*, 52, 1, 2009, s. 131-152.

Tamari, Salim, *Mountain Against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London 2009.

Terry, Patrick C. R., "Britain in Palestine (1917-1948) - Occupation, the Palestine Mandate, and International Law", *University of Bologna Law Review*, Vol. 2:2, 2017, s. 187-251.

Tezcan, Selim, "Arapça ve İbranice Filistin Basımından Örneklerde Türk Millî Mücadelesi, 1919-1922", *Bilgi*, S. 106, 2023, s. 173-198.

Tirazî, F. D., *Târîhu's-Sahâfeti'l-Arabiyye*, Müessesetu Hindavi, Londra 2023.

Charles J. Smirth, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict A History with Documentes*, RR Donnelley and Sons, Boston 2017.

Yekeler, Numan - Karaca, Yılmaz - Temel, Mehmet Salim - Türe, İskender - Atik, Vahdettin, *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Yayın No. 2, İstanbul 2019.